

๑
ความรู้

กับพลังสังคม

วันที่ 25 มีนาคม 2547

หอประชุม เวลา 15.15-17.00 น.

สารบัญชานี้จัดทำขึ้นเพื่อเป็นแนวทางสำหรับผู้ศึกษาครั้งที่ 3

บททวนภูมิปัญญาเก่าแก่ความรู้

24-26 มีนาคม 2547 ณ ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร

การพัฒนาค้นแบบการไถ่เกลี่ยระดับข้อพิพาทของชุมชนสมานฉันท์(1)

รศ.ดร.สมศักดิ์ ศรีสันต์สุข(2)

รศ.สมจิต แดนสีแก้ว(3)

พ.ท.สมคิด ทับทิม(3)

นายสำรวย แสงคารา(4)

บทคัดย่อ

วัตถุประสงค์ของการวิจัยเพื่อศึกษาการพัฒนาค้นแบบการไถ่เกลี่ยระดับข้อพิพาทของชุมชนสมานฉันท์บ้านเพี้ยฟาน หมู่ที่1 และ 14 ตำบลบัวเงิน อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น โดยใช้ระเบียบวิธีวิจัยเชิงคุณภาพ และ การศึกษาเชิงปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วมของชุมชน ในระหว่าง 14 มีนาคม -30กันยายน 2546 ผลการศึกษาพบว่า1. แนวทางบูรณาการศักยภาพชุมชนเกิดจากกระบวนการเรียนรู้การจัดการความขัดแย้งและการระดมสติปัญญาในชุมชนด้วยทุนทางสังคม 2. แนวทางการพัฒนาระบบคิดด้านสิทธิและเสรีภาพเกิดจากความรู้ความเข้าใจเป็นอย่างดี 3.การพัฒนาตัวบุคคล เกิดจากบุคลิกภาพของผู้นำที่ได้รับความยอมรับเป็นเวลานาน 4. การส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้พบว่าชาวเพี้ยฟานมีประสบการณ์การไถ่เกลี่ยระดับข้อพิพาทโดยอาศัยจารีตประเพณี และวัฒนธรรมของชุมชน 5.การสร้างเครือข่ายด้านสิทธิเสรีภาพของชุมชน เกิดจากกระบวนการแลกเปลี่ยนของกลุ่มต่าง ๆ 6. การทำแผนพัฒนาด้านสิทธิและการไถ่เกลี่ยระดับข้อพิพาทเกิดจากความสนใจตามศักยภาพของชุมชน และ7.การสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้เป็นผลจากกระบวนการพัฒนาที่หล่อหลอมของชาวชุมชนจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน

-
- 1.บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของโครงการศึกษาและพัฒนาระบบการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพ และการส่งเสริมการไถ่เกลี่ยระดับข้อพิพาท : กรณีศึกษาพัฒนาค้นแบบชุมชนสมานฉันท์ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ โดยมหาวิทยาลัยขอนแก่น ร่วมกับ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ และกรมคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพ กระทรวงยุติธรรม
 - 2.คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ 3.นักศึกษาปริญญาเอกสาขาวิชาพัฒนศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัยขอนแก่น 4.นักวิชาการสาธารณสุขโรงพยาบาลพระยืน จังหวัดขอนแก่น

1. บทนำ

จุดมุ่งหมายสูงสุดของกระบวนการยุติธรรม คือ การสร้างความสงบสุขให้เกิดขึ้นในสังคม โดยการป้องกันแก้ไขอาชญากรรม การคุ้มครองความปลอดภัยในชีวิตและทรัพย์สิน การป้องกันแก้ไขข้อพิพาทขัดแย้ง และการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพของประชาชน ภายใต้หลักนิติธรรม (The rule of law) ที่มุ่งถึงความสัมฤทธิ์ผลของความยุติธรรมบนพื้นฐานของมนุษยธรรม และการคุ้มครองสิทธิโดยเท่าเทียมกัน และสภาพปัญหาประเทศไทยหลายประการที่เป็นกำแพงขวางกั้นมิให้ประชาชนเข้าถึงความยุติธรรมโดยแท้จริง คือ การไม่มีความรู้ความเข้าใจในบทบัญญัติของกฎหมายและสิทธิเสรีภาพที่พึงได้โดยชอบธรรม ซึ่งถือเป็นปราการด่านแรกที่จะนำไปสู่การเข้าถึงความยุติธรรม ทั้งนี้เนื่องจากความยุติธรรมที่เกิดขึ้นนั้นมีได้หมายถึงเฉพาะการหยิบยื่นให้จากรัฐแต่เพียงฝ่ายเดียวเท่านั้น หากแต่ยังขึ้นอยู่กับความสามารถในการปกป้องคุ้มครองสิทธิเสรีภาพที่อยู่ทั้งนอกและในกระบวนการยุติธรรมด้วย ตัวเองประชาชนเองไม่มีความรู้ความเข้าใจในบทบัญญัติของกฎหมายและสิทธิที่พึงมีพึงได้ ส่งผลให้ถูกเอารัดเอาเปรียบและล่วงละเมิดสิทธิจากบุคคลที่อยู่ในภาวะที่เหนือกว่าทั้งนอกและในกระบวนการยุติธรรม ตลอดจนภาวะความยากจนของประชาชนเป็นอุปสรรคต่อการเข้าถึงกระบวนการยุติธรรม แม้ว่ารัฐธรรมนูญแห่งราชอาณาจักรไทย พุทธศักราช 2540 มาตรา 242 ซึ่งบัญญัติให้รัฐต้องจัดหาทนายให้กับผู้ต้องหาหรือจำเลยในคดีอาญา และให้รัฐช่วยเหลือทางกฎหมายแก่บุคคลในคดีแพ่ง ปัจจุบันมีหลายหน่วยงานที่ให้การช่วยเหลือทางกฎหมายแก่ประชาชนที่ยากจนก็ตาม แต่การดำเนินงานอยู่ในขอบเขตจำกัด ทั้งนี้เนื่องจากไม่ได้เป็นภารกิจโดยตรงของหน่วยงาน อีกทั้งหน่วยงานมีพื้นที่จำกัด บุคลากรที่ให้ความช่วยเหลือแก่ประชาชนยังขาดประสบการณ์ และบางครั้งสถานะ บทบาท และอำนาจหน้าที่ของหน่วยงานขัดแย้งกันเอง ส่งผลให้ประชาชนที่ยากจนไม่ได้รับความช่วยเหลือทางกฎหมายและความยุติธรรมอย่างเต็มที่และเต็มศักยภาพ รวมทั้งกระบวนการยุติธรรมยังไม่มีศักยภาพเพียงพอในการพัฒนาทางเลือกความยุติธรรมให้กับประชาชน ส่งผลให้ประชาชนหรือคู่ความต้องสูญเสียโอกาสต่างๆ มากมาย เพราะต้องมัวค่าใช้จ่าย สิ้นเปลืองเวลา และสูญเสียอิสรภาพโดยไม่สมควร และยังเป็นการปิดกั้นโอกาสของผู้ยากจนไม่ให้เข้าถึงความยุติธรรม ทั้งยังเป็นภาระในทางคดีให้กับองค์กรในกระบวนการยุติธรรมโดยไม่จำเป็น ด้วยเหตุนี้จึงได้สร้างทางเลือกที่ยุติข้อขัดแย้งโดยไม่ต้องนำมาสู่กระบวนการยุติธรรมตามปกติ (Alternation Dispute Resolution) หรือ ADR ซึ่งหมายถึงการสร้างระบบอนุญาโตตุลาการ (arbitration) ระบบการไกล่เกลี่ยประนีประนอมความ (Mediation) หรือทางเลือกอื่นที่ดีกว่าการฟ้องคดีอาญา ซึ่งได้มีการพัฒนากระบวนการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิมนุษยชนในประเทศไทย ทั้งด้านนิติบัญญัติ บริหาร และตุลาการ ให้มีความก้าวหน้าตามลำดับ เพื่อสร้างหลักประกันในการส่งเสริมและคุ้มครองสิทธิมนุษยชนให้แก่ประชาชน จึงได้พัฒนาต้นแบบชุมชนสมานฉันท์ เพื่อให้เกิดการปฏิบัติอย่างจริงจัง คับจะนำไปสู่ความสงบสุขของประชาชน รวมทั้งเป็นการพัฒนานำไปสู่รูปแบบของการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพไกล่เกลี่ยระงับข้อพิพาทแก่ประชาชนที่มีประสิทธิภาพ โดยได้คัดเลือกบ้านเพี้ยฟาน หมู่ที่ 1 และ 14 ตำบลบัวเงิน อำเภอน้ำพอง จังหวัดขอนแก่น ซึ่งเป็นชุมชนสมานฉันท์ต้นแบบที่สามารถจัดปัญหาความขัดแย้งในชุมชนได้เป็นอย่างดี เป็นกลุ่มเป้าหมายในการศึกษาและพัฒนากระบวนการคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพ และส่งเสริมการไกล่เกลี่ยระงับข้อพิพาทเป็นต้นแบบชุมชนสมานฉันท์ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ

2.ระเบียบวิธีการวิจัย

ระเบียบวิธีที่ใช้เป็นการศึกษาเชิงคุณภาพ และเป็นลักษณะการศึกษาเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม (Participatory Action Study) ดังนี้

1. การศึกษาค้นคว้าจากเอกสาร (Documentary Study) เป็นการศึกษาเอกสารทั้งของราชการและเอกสารวิชาการทั่วไป ซึ่งประกอบไปด้วย รายงาน การศึกษา คัมภีร์ และบทความทางวิชาการ สถิติของทางหน่วยงานราชการ ภาคเอกชน สรุปผลรายงาน ฯลฯ ที่เกี่ยวข้องกับทฤษฎีและแนวความคิดทั้งภายในและต่างประเทศ

2. การศึกษาเพื่อการพัฒนาต้นแบบ (Prototype Study) คณะนักวิจัยได้ใช้กระบวนการทางการศึกษาปฏิบัติการอย่างมีส่วนร่วม เช่น การสังเกตการณ์อย่างใกล้ชิด การสนทนากลุ่ม การเก็บข้อมูลเชิงปริมาณ การประชุมเชิงปฏิบัติการ การประชุมสมัชชา และการประชุมประชาคมระดับจังหวัดและระดับหมู่บ้าน เป็นต้น

3. ผลการวิจัย

3.1 แนวทางบูรณาการ (Integrate) ศักยภาพชุมชน

จากการศึกษาได้พบประเด็นต่างๆ ที่ได้พัฒนาและใช้ระบบวัฒนธรรมชุมชนจัดการทางด้านสิทธิและการไกล่เกลี่ยระดับข้อพิพาท ตลอดจนการใช้ศักยภาพชุมชนด้านต่างๆ เป็นพลังขับเคลื่อน และเชื่อมโยงทุนทางสังคมและกฎจารีตประเพณี ดังนี้

3.1.1 ชาวชุมชนเพี้ยฟานมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องสิทธิและเสรีภาพในระดับดีพอควรในลักษณะการมีความตระหนักรู้ (awareness) โดยมีความต้องการในการปรับปรุงวิถีชีวิตของตนเองและชุมชน ซึ่งชาวชุมชนชนวนชายและมีความต้องการรับทราบสิทธิและเสรีภาพในระดับมาก บางกลุ่มมีพฤติกรรมกล้าแสดงออก (assertive behavior) มากขึ้น ส่วนใหญ่มีความเห็นว่า การขัดแย้งกันระหว่างบุคคลนั้นมีบ้างเป็นธรรมดาของคนอยู่ร่วมกัน ส่วนมากสามารถปรับความเข้าใจกันได้ระหว่างคู่กรณี มีส่วนน้อยที่ต้องพึ่งผู้อาวุโสหรือผู้นำชุมชนช่วยไกล่เกลี่ย และมีเหตุการณ์ที่ต้องแจ้งความต่อตำรวจและดำเนินขึ้นศาลน้อยมาก ส่วนกรณีขัดแย้งระหว่างครอบครัวระหว่างคุ้ม และระหว่างชุมชนมีน้อยและสามารถแก้ไขได้ในระดับชุมชน

3.1.2 ชาวบ้านมีกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการความขัดแย้งและการถูกละเมิดสิทธิภายในชุมชน โดยเห็นว่าหมู่บ้านมีทุนทางสังคมในด้านผู้นำหมู่บ้าน ด้านสถาบันทางสังคม การเป็นเครือญาติซึ่งกันและกัน การมีจิตใจเลื่อมใสในศาสนาพุทธที่มั่นคง การเชื่อฟังผู้ใหญ่ การเป็นผู้มีความกตัญญู การมีความเห็นอกเห็นใจและให้การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความรักความสามัคคีกัน ซึ่งกลุ่มส่วนใหญ่ได้รับการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ และการได้รับการส่งเสริมการรวมกลุ่มในชุมชน มีเพียงบางส่วนที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอกชุมชน

3.1.3 ชาวบ้านมีการประสานพลังร่วม ทุนทางสังคมกับทุนภายนอก โดยกลุ่มกิจกรรมเกิดจาก สถานการณ์ปัญหาและความต้องการของชุมชนในระดับมาก เกิดจากการสนับสนุนส่งเสริมโดยหน่วยงานของรัฐในระดับปานกลาง และมีความต้องการใช้กลุ่มเสริมสร้างกิจกรรมของชุมชนให้เข้มแข็งและผู้นำชุมชนหรือแกนนำชุมชนมีความกระตือรือร้นในงานพัฒนาชุมชนของตนเองในระดับน้อย ส่วนใหญ่ยังมีเหตุผลเฉพาะกลุ่มซึ่งมีแนวโน้มไปในด้านเศรษฐกิจเป็นสำคัญ

3.1.4 บุคคลหรือกลุ่มผู้ให้การริเริ่มนั้นต่อมา มักเป็นคณะกรรมการของกลุ่มโดยส่วนใหญ่มีแนวคิดหรือแนวทางในการดำเนินกิจกรรมที่มุ่งเน้นในด้านความสามัคคีและความต้องการในการสร้างชุมชนเข้มแข็งในระดับมาก มีการใช้หลักธรรมทางศาสนาและวัฒนธรรมของชุมชนในการบริหารจัดการกิจกรรมกลุ่มรวมถึงการปฏิบัติตามคำแนะนำของเจ้าหน้าที่รัฐในระดับกลาง

3.1.5 ชุมชนมีการดำเนินงานพัฒนามาก่อนและได้มีกิจกรรมในการพัฒนามาโดยต่อเนื่อง

3.1.6 การประสานพลังร่วม เกิดจากความต้องการทางสังคมและวัฒนธรรม (social and cultural need)และพื้นฐานทางเศรษฐกิจ

3.1.7 การจัดตั้งกลุ่มนั้นมีความเข้าใจในสภาวะแวดล้อม (environmental understanding) และมีความพยายามที่จะการควบคุมสภาวะแวดล้อม (environmental control) บางส่วนได้ผสมผสานกับระบบหรือหลักการด้านนิเวศวิทยา (ecological principles) อย่างเหมาะสมโดยเฉพาะกลุ่มเลี้ยงผึ้ง

3.1.8 ชุมชนมีกลุ่มค่อนข้างมาก ทำให้เกิดความสับสนและประสบการณ์จากสภาวะแวดล้อมที่หลากหลาย (various environmental experiences) ซึ่งมีผลทางด้านจิตวิทยา (psychological) และสมาชิกภายในกลุ่มพยายามปรับบทบาทของตนให้มีความสอดคล้องกับลักษณะนิสัย (Character) ทำให้ไม่เกิดสภาวะความขัดแย้งมากนัก

3.1.9 ชาวชุมชนพยายามที่จะควบคุมตนเอง และใช้การนับถือในทางศาสนา (religious faith) หรือกิจกรรมทางศาสนาเป็นส่วนสำคัญ ในการพัฒนาปรับปรุง และคิดว่าเป็นหนทางที่จะนำไปสู่ความเจริญโชติช่วง (enlightenment) มีสถานะทางเศรษฐกิจที่ดีกว่า

3.1.10 การประสานพลังร่วมบางกลุ่มเกิดจากนโยบายรัฐ ก่อให้เกิดระดับของปริมาณงาน เป็นเสมือนมือที่มองไม่เห็น (invisible hand) เช่นกลุ่มออมทรัพย์

3.1.11 หลายกลุ่มได้พยายามสร้างเศรษฐกิจแบบพึ่งตนเอง (economic -self – sufficiency) มีการตกลงร่วมกัน โดยการปรับสภาพความสมดุลด้วยตนเอง (self – balancing) การควบคุมดูแลตนเอง (self – regulation) การคงไว้ซึ่งกลุ่มซึ่งมีลักษณะเหมือนการสร้างอาณาเขต (boundary – maintaining) เพื่อให้เกิดความพอเพียงของตน (self – sufficient) หรือกลุ่มพยายามรักษาความคงที่ในความสัมพันธ์ระหว่างระบบ กับระบบย่อย รวมถึงระบบภายในของแต่ละปัจเจกบุคคล แต่ละกลุ่มและชุมชน

3.1.12 ในกรณีมีความขัดแย้ง (conflict) สมาชิกชุมชนในกลุ่มและระดับต่าง ๆ โดยเฉพาะด้านวิถีชีวิต จะทำหน้าที่ในการทำความเข้าใจและรับรู้ในบทบาททางพฤติกรรม (role behaviors) บรรทัดฐาน (norms) สัญลักษณ์ (symbols) และบทบาทของวัตถุต่างๆ (role equipment) อันเป็นผลจาก การปะทะสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยทางจิตวิทยาสังคม (social psychological factors) พื้นฐานลักษณะนิสัยของสมาชิกและครอบครัว (family characteristics) เงื่อนไขของตลาดแรงงาน (job market conditions) และการแทรกแซงของฝ่ายปกครอง (federal intervention)

3.1.13 การประสานประโยชน์ของผู้ใหญ่ในหมู่บ้านเป็นทุนมนุษย์ (human capital) ที่สำคัญที่จะเอื้อต่อปัจจัยทางเศรษฐกิจสังคม (socioeconomic factors) ทำให้กลุ่มและชุมชนมีโอกาสการมีงานทำ (employment opportunities)

3.1.14 ขบวนการของการศึกษา (education) และการแลกเปลี่ยนเรียนรู้สามารถก่อให้เกิดประสบการณ์ และภูมิปัญญาท้องถิ่นจากกระบวนการกลุ่มได้

3.1.15 การรวมกลุ่มกิจกรรมภายในชุมชนเริ่มเกิดจากสถานการณ์และปัญหา ตั้งแต่ในระดับปัจเจกชน ถึงระดับชุมชนโดยส่วนใหญ่เริ่มที่การรับทราบข้อมูลต่าง ๆ แล้วนำมาพิจารณาการดำรงชีวิตด้วยตนเอง (self-sufficiency living) โดยมีกรอบความคิดการพึ่งตนเอง (concept of self sufficiency) ปรีกษาหาหรือพูดคุยกับคนสนิท โดยใช้ความสัมพันธ์กับคนสนิท (partner relation) มีการประชุมลักษณะเหมือนเป็นการสร้างการสร้างความแบบ (formulation of model) โดยมีการการเปลี่ยนแปลง (exchange) สร้างภาระหน้าที่ (function) และการตกลงร่วมกัน (consensus) มีการการกระทำระหว่างกัน (interaction) โดยพยายามขจัดปัญหาความขัดแย้ง (conflict) ในด้านต่าง ๆ โดยมีการพิจารณาเพื่อที่จะต้องการออกจากสถานการณ์ (want to get out of the situation) ที่ไม่ต้องการหรือยังไม่พึงพอใจในช่วงระยะเวลานั้น ซึ่งชาวบ้านหรือองค์กรที่เกี่ยวข้อง ได้มีความพยายามในการที่จะสร้างความรู้สึกลักษณะความเป็นเจ้าของ (sense of belonging) ร่วมกัน และการสร้างให้สมาชิกเห็นโอกาส (opportunity) และช่องทางการบรรลุความปรารถนา (aspiration) ซึ่งแกนนำพยายามสร้างแรงจูงใจ (motivation) และชี้ทางให้เห็นความสามารถ (ability) ของกลุ่ม รวมทั้งมีความพยายามในการสร้างมาตรฐานในการทำงาน (work ethics)

3.1.16 กรณีความขัดแย้งไม่มีใครมีหน้าที่ไกล่เกลี่ยโดยเฉพาะ ปกติใช้ผู้อาวุโสเป็นหลัก

3.1.17 ชุมชนดำเนินกิจกรรมต่าง ๆ โดยต่อเนื่อง เพื่อมุ่งแก้ไขปัญหาค้นคว้าตามศักยภาพที่มีรวม ถึงความพยายามในการพัฒนาและขยายกิจกรรมขององค์กรชุมชนให้เกิดความเข้มแข็งสามารถพึ่งตนเองหรือกลุ่มได้เป็นอย่างดี

3.1.18 ชุมชนมีการรับรู้ได้ในสภาวะของปัญหาต่าง ๆ ซึ่งสภาวะบางส่วนยังไม่เอื้ออำนวยในปัจจุบัน และได้พยายามสร้างสมประกอบและนำภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่แต่ดั้งเดิมมาใช้ประกอบการพิจารณาเสมอ โดยใช้กระบวนการของการค่อยเป็นไปและค่อยขุดความรู้ประสบการณ์ภายใต้สภาวะที่เป็นข้อจำกัดในปัจจุบัน

ประเด็นและแนวทางการบูรณาการดังกล่าวข้างต้น สมควรที่จะมีการเชื่อมโยงความสัมพันธ์ปัจจัยต่างๆ เพื่อให้การจัดการทางด้านสิทธิและการไกล่เกลี่ยระดับข้อพิพาทเป็นไปอย่างได้ผล

3.2 แนวทางการพัฒนาระบบคิดด้านสิทธิและเสรีภาพ

ชุมชนพืชพันธ์มีความรู้ความเข้าใจเรื่องสิทธิและเสรีภาพ และความต้องการที่ได้รับสิทธิและเสรีภาพ กล่าวคือ ในด้าน "สิทธิ" ชุมชนได้ให้ความหมายสิทธิว่า สิทธิคืออำนาจ และหน้าที่มีทุกคน เป็นอำนาจอันชอบธรรม เป็นของเรา ใครมาล่วงเกินไม่ได้

ถ้ามีสิทธิเสรีภาพทุกคนจะไม่มีปัญหา ให้สิทธิกันแล้วก็จะมีความยุติธรรม มีความเป็นกลาง ไม่เข้าข้างฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง มีความเสมอภาคทุกฝ่าย เราต้องคิดก่อนจึงตัดสินใจ ต้องตัดสินใจด้วยเสียงส่วนมาก เป็นประชาธิปไตย สิทธิของเราต้องใช้ให้ถูก อยากไปไหนก็ไปได้เป็นสิทธิของเรา ไปในทางที่ถูกไม่มีใครห้าม และในด้านชุมชนเห็นว่า เสรีภาพ คือการมีอิสระในการแสดงความคิดเห็น การประกอบอาชีพ การกระทำที่ไม่กระทบต่อผู้อื่นให้เกิดความเดือดร้อน มีสิทธิก็ต้องมีเสรีภาพ คนๆ หนึ่งมีสิทธิเดียวเท่านั้น มีเสรีจะไปไหนก็ไปได้ แต่ว่าต้องไม่ผิดกฎหมาย ไม่รบกวนคนอื่น ถึงจะมีเสรีภาพก็ต้องทำตามกลุ่ม จะทำไปคนเดียวก็ไม่ได้ให้เกียรติซึ่งกันและกัน มีอิสระทำอะไรก็ได้ ทำงานตามความถนัดของตนเอง

ในส่วนความต้องการได้รับสิทธิและเสรีภาพของชุมชนต้นแบบนั้น ชาวชุมชนพืชพันธ์เห็นว่า ทุกคนต้องการสิทธิเสรีภาพ ไม่ต้องการให้ใครมาข่มขู่ ต้องรักษาไว้ให้ต้องการความรู้ เพราะยังไม่เข้าใจแท้จริงว่าสิทธิคือ

อะไร เสรีภาพคืออะไร เพราะจะได้รับรู้บทบาทของตนเองดีขึ้น และอยากมีหน่วยงานที่ทำงานเกี่ยวกับกฎหมายในท้องถิ่นของเราเพื่อจะเป็นที่ปรึกษาเรา จะได้ป้องกัน ช่วยเหลือ รับเรื่องราว คนมาเอาเปรียบ

ดังนั้น เมื่อวิเคราะห์ความต้องการได้รับสิทธิและเสรีภาพของชุมชนต้นแบบพบว่า ชาวชุมชนเพี้ยพานมีความรู้ความเข้าใจในเรื่องสิทธิและเสรีภาพในระดับดีพอสมควรในลักษณะการมีความตระหนักรู้ (awareness) โดยมีความต้องการในการปรับปรุงวิถีชีวิตของตนเองและชุมชน ซึ่งชาวชุมชนชวนขวยและมีความต้องการรับทราบสิทธิและเสรีภาพในระดับมาก จากการสังเกตพบว่ากลุ่มมีพฤติกรรมกล้าแสดงออก (assertive behavior)

3.3 การพัฒนาตัวบุคคล ของชุมชนต้นแบบบ้านเพี้ยพานนี้ นับว่ามีวาทกรรมในส่วนนี้อย่างเหมาะสมและยาวนาน โดยเฉพาะกับผู้นำของกลุ่มแกนนำต่างๆ ซึ่งได้สร้างความน่าเชื่อถือทั้งในระดับกลุ่มและชุมชนได้เป็นอย่างดี เป็นที่ให้การยอมรับของชุมชนเสมอมา ตลอดจนจนประสบการณ์ในการเจรจาไกล่เกลี่ยกรณีพิพาท ซึ่งมีโดยเนืองๆ นั้นก็ได้ใช้บุคลิกลักษณะความเป็นผู้มีภูมิปัญญาสูง การยึดหลักความถูกต้องเป็นธรรม การใช้ห้วงเวลาและสถานที่อย่างเหมาะสม ตลอดจนอาจกล่าวได้ว่าเป็นผู้ที่มีการใช้วาทะศิลป์ของการติดต่อสื่อสาร (Communication) ระหว่างคู่กรณีได้เป็นอย่างดี มีการใช้องค์ประกอบของข้อมูล (Data) ที่ถูกต้องเหมาะสม เพื่อสร้างความถูกต้องและชอบธรรมในการเจรจา ซึ่งจากการศึกษากระบวนการในชุมชนเพี้ยพานพบว่า กระบวนการพัฒนาของชุมชนได้ปะทะสัมพันธ์กับลักษณะความเป็นผู้นำโดยต่อเนื่อง และชาวชุมชนมีความเชื่อมั่นและเห็นพ้องกันว่า ความเป็นผู้นำ (Leadership) ได้มีส่วนสำคัญยิ่งในการผลักดันให้เกิดภาวะความเจริญและการพัฒนาขึ้นภายในชุมชน เพราะผู้นำชุมชนมีความรู้ความสามารถ และสามารถเสริมสร้างความเข้าใจ (Understand) ให้กับคนภายในชุมชนได้ ดังนั้น การพัฒนามุขกมลภายในชุมชนเพี้ยพานหากเน้นในด้านการสร้างองค์ความรู้ในเรื่องสิทธิ เสรีภาพ และความสมานฉันท์แล้ว เชื่อมั่นได้ว่าปัจจัยแห่งศักยภาพเดิมด้านต่างๆ ของผู้นำและชุมชนจะเป็นส่วนสำคัญในการพัฒนาตัวบุคคลภายในต้นแบบ และสามารถขยายผลได้โดยต่อเนื่อง เมื่อมีปัจจัยเกื้อหนุนๆ ในการสนับสนุน

3.4 การส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้

กระบวนการเรียนรู้ในชุมชนต้นแบบ จากการศึกษาร่วมกันพบว่า ชาวบ้านมีกระบวนการเรียนรู้ในการจัดการความขัดแย้งและการถูกละเมิดสิทธิภายในชุมชน โดยมีการจัดตั้งกลุ่มและดำเนินกิจกรรมสรุปได้ดังนี้

1. ชุมชนชาวเพี้ยพานเห็นว่าหมู่บ้านมีทุนทางสังคมในด้านผู้นำหมู่บ้าน ด้านสถาบันทางสังคม การเป็นเครือญาติซึ่งกันและกัน การมีจิตใจเลื่อมใสในศาสนาพุทธที่มั่นคง การเชื่อฟังผู้ใหญ่ การเป็นผู้มีความกตัญญู การมีความเห็นอกเห็นใจและให้การช่วยเหลือเกื้อกูลกัน มีความรักความสามัคคีกัน

2. กลุ่มส่วนใหญ่ได้รับการส่งเสริมกระบวนการเรียนรู้ และการได้รับการส่งเสริมการรวมกลุ่มในชุมชนมีเพียงบางส่วนที่ได้รับการสนับสนุนจากภายนอกชุมชน

3. กลุ่มส่วนใหญ่มีกระบวนการเรียนรู้ร่วมกัน ในลักษณะของการปรึกษาหารือและให้การเชื่อฟังผู้ใหญ่ หรือผู้มีความรู้ของกลุ่มในที่สุด โดยมีความเชื่อมั่นในการดำเนินการซึ่งกันและกัน ซึ่งแม้มีการกำหนดกฎเกณฑ์เป็นลายลักษณ์อักษรในบางส่วนแต่ก็มักลงรอยกันด้วยวิธีการปรึกษาหารือเป็นหลัก ส่วนใหญ่จึงมีลักษณะของการใช้ระเบียบกฎเกณฑ์อย่างไม่เป็นทางการมากนัก

4. ผู้ที่มีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ส่วนใหญ่เป็นกลุ่มแกนนำในระยะเริ่มแรกและขยายตัวออกสู่ชุมชนให้ได้ รับประทานในวงกว้าง

ในการจัดการความขัดแย้งและข้อพิพาท และการถูกละเมิดสิทธิภายในชุมชนที่ได้มีการสร้างเสริมกระบวนการเรียนรู้ขึ้น จากการวิเคราะห์พบว่า ชุมชนเพี้ยฟานได้มีข้อตกลงร่วมกันหรือการตกลงร่วมกัน (consensus) ในลักษณะที่เป็นทางการและไม่เป็นทางการเพิ่มมากขึ้น โดยเฉพาะข้อตกลงที่ไม่เป็นทางการนั้นนับว่ามีความมั่นคงและถ่ายทอดเข้าสู่จิตวิญญาณของชาวชุมชนได้ง่ายและรวดเร็ว ชุมชนสามารถปรับสภาพความสมดุลด้วยตนเอง (self-balancing) การควบคุมดูแลตนเอง (self-regulation) โดยมีลักษณะของการคงไว้ซึ่งอาณาเขต (boundary-maintaining) ของแต่ละระดับบุคคลอย่างเหมาะสมลงตัว ซึ่งแต่ละบุคคลหรือแต่ละกลุ่มมีการร่วมกันพิจารณาในส่วนที่เป็นความพอเพียงของตน (self-sufficient) และของส่วนรวม โดยพยายามรักษาความคงที่ในความสัมพันธ์ระหว่างระบบใหญ่กับระบบย่อย รวมถึงระบบภายในของแต่ละปัจเจกบุคคลและระบบกลุ่ม ซึ่งส่งผลให้การกระทำระหว่างกัน (interaction) หรือการปะทะสัมพันธ์กันระหว่างบุคคลหรือกลุ่มมีรูปแบบทางพฤติกรรมที่ทุกฝ่ายพยายามให้เกิดผลสำเร็จของเป้าหมายตนด้วยความรักความสามัคคีกันต่อกันและกันเพิ่มมากขึ้น โดยสมาชิกในชุมชนบ้านเพี้ยฟานได้พยายามทำความเข้าใจและรับรู้ในบทบาททางพฤติกรรม (role behaviors) บรรทัดฐาน (norms) สัญลักษณ์ (symbols) ตลอดจนบทบาทของวัตถุต่าง ๆ (role equipment) ได้ดีมากขึ้น นับได้ว่าเป็นปัจจัยทางจิตวิทยาสังคม (social psychological factors) ที่ได้ส่งเสริมกระบวนการกลุ่มอย่างมาก ในส่วนนี้บางส่วนคงได้สืบเนื่องมาจากพื้นฐานลักษณะนิสัยของครอบครัว (family characteristics) และวัฒนธรรม ตลอดจนจารีตของชุมชน โดยที่มีได้เป็นการแทรกแซง (intervention) ของฝ่ายที่มีวิจัยในลักษณะให้การอบรมส่งเสริมหรือเกิดจากกระบวนการให้การแนะนำในรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะที่สำคัญคือกลุ่มแกนนำหรือผู้นำชุมชนซึ่งมีลักษณะเฉพาะของบุคลิกภาพส่วนบุคคล (personal characteristic) มีการสร้างเสริมพฤติกรรมให้กลุ่มสามารถดำรงอยู่ได้ค่อนข้างยั่งยืน ดังนั้นปัญหาข้อขัดแย้งและข้อพิพาทต่าง ๆ ซึ่งความขัดแย้ง (conflict) ที่มีความเกี่ยวข้องกับผลประโยชน์ของผู้อื่น คาดว่าจะได้รับการดูแลและจัดการต่อกระบวนการภายในโดยชุมชนได้ในระยะยาว โดยมีความเชื่อมั่นว่าจะได้รับความยุติธรรมตามสมควร อันเป็นที่ยอมรับและทำความเข้าใจกับทุกฝ่าย

3.5 การสร้างเครือข่ายด้านสิทธิเสรีภาพของชุมชนต้นแบบ ชาวชุมชนเพี้ยฟานมีการสร้างเครือข่ายในด้านสิทธิและเสรีภาพดังนี้คือ ชาวชุมชนได้ทำการประสานพลังร่วม (Synergy) ระหว่างเครือข่ายภายในและภายนอกชุมชน โดยจากการศึกษาชุมชนพบว่าชาวบ้านมีการประสานพลังร่วม ดังนี้

1) ชาวบ้านประสานกลุ่มกิจกรรม และมีความต้องการใช้กลุ่มเสริมสร้างกิจกรรมของชุมชนให้เข้มแข็ง ผู้นำชุมชนหรือแกนนำชุมชนมีความกระตือรือร้นในงานพัฒนาชุมชนของตนเอง ต้องการขยายความร่วมมือระหว่างชุมชนใกล้เคียง เพื่อให้เกิดเครือข่ายที่เข้มแข็ง

2) บุคคลหรือกลุ่มในการสร้างเครือข่ายมักเป็นคณะกรรมการของกลุ่มต่างๆ โดยส่วนใหญ่มีแนวคิดหรือแนวทางในการดำเนินกิจกรรมที่มุ่งเน้นในด้านความสามัคคีและความต้องการในการสร้างชุมชนเข้มแข็ง มีการใช้หลักธรรมทางศาสนาและวัฒนธรรมของชุมชนในการบริหารจัดการกิจกรรมกลุ่มและเครือข่าย

3) การที่ชุมชนมีการดำเนินงานพัฒนามาก่อนและได้มีกิจกรรมในการพัฒนามาโดยต่อเนื่อง นับว่าเป็นความสำเร็จที่สำคัญในการสร้างเครือข่าย

จากการวิเคราะห์สภาพโดยรวมของการสร้างเครือข่ายในลักษณะการประสานพลังร่วม เกิดจากความต้องการทางสังคมและวัฒนธรรม (social and cultural need) และพื้นฐานทางเศรษฐกิจเป็นสำคัญ ชุมชนมีความเข้าใจในสถานะแวดล้อม (environmental understanding) และมีความพยายามที่จะการควบคุมสถานะแวดล้อม (environmental control) ในกรณีข้อพิพาทและความขัดแย้งบางส่วนได้ผสมผสานกับระบบหรือหลักการด้านนิเวศวิทยา (ecological principles) อย่างเหมาะสม การที่ชุมชนมีกลุ่มค่อนข้างมากเป็นพื้นฐานที่ก่อให้เกิดความสัมพันธ์และประสบการณ์จากสถานะแวดล้อมที่หลากหลาย (various environmental experiences) อยู่เดิม ซึ่งมีผลทางด้านจิตวิทยา (psychological) และสมาชิกภายในกลุ่มและภายนอกกลุ่มพยายามปรับบทบาทของตนให้มีความสอดคล้องกับลักษณะนิสัย (Character) ทำให้ไม่เกิดสถานะความขัดแย้งมากนักโดยพยายามที่จะควบคุมตนเอง และใช้การนับถือในทางศาสนา (religious faith) หรือกิจกรรมทางศาสนาเป็นส่วนสำคัญในการเชื่อมโยงและขยายเครือข่าย ซึ่งชุมชนมีความต้องการการพัฒนาปรับปรุงในความเป็นต้นแบบ นับเป็นการสร้างโอกาสในการทำงาน (job opportunities) เสมือนการหาหนทางที่จะนำไปสู่ความโศติช่วง (enlightenment) อยู่ตลอดเวลาของชุมชน เพื่อให้ชุมชนและเครือข่ายเกิดนโยบายที่เป็นการตกลงร่วมกัน (The consensualist policy)

การประสานพลังร่วมระหว่างชุมชนและเครือข่ายนั้น เป็นเสมือนมือที่มองไม่เห็น (invisible hand) ในการปรับสภาพความสมดุลด้วยตนเอง (self – balancing) และการควบคุมดูแลตนเอง (self – regulation) ของตนเอง กลุ่ม ชุมชน และเครือข่าย แต่ก็ยังมีการคงไว้ซึ่งกลุ่มและชุมชนซึ่งมีลักษณะเหมือนการสร้างอาณาเขต (boundary – maintaining) แห่งความภาคภูมิใจ กลุ่มและชุมชนพยายามรักษาความคงที่ในความสัมพันธ์ระหว่างระบบใหญ่กับระบบย่อย รวมถึงระบบภายในของแต่ละปัจเจกบุคคล แต่ละกลุ่มและชุมชน ตลอดจนเครือข่าย ซึ่งแสดงให้เห็นถึงการที่สมาชิกทำหน้าที่ในการทำความเข้าใจและรับรู้ในบทบาททางพฤติกรรม (role behaviors) บรรทัดฐาน (norms) สัญลักษณ์ (symbols) และบทบาทของวัตถุต่าง ๆ (role equipment) อันเป็นผลจากการปะทะสัมพันธ์ระหว่างปัจจัยทางจิตวิทยาสังคม (social psychological factors) พื้นฐานลักษณะนิสัยของสมาชิกและครอบครัว (family characteristics) ซึ่งเป็นลักษณะสำคัญในกระบวนการสร้างเครือข่ายต้นแบบชุมชนสมานฉันท์

3.6 การทำแผนพัฒนาด้านสิทธิและการไกล่เกลี่ยระงับข้อพิพาท

ชุมชนต้นแบบบ้านเพี้ยฟานมีความรู้ความเข้าใจในการพัฒนาด้านสิทธิและเสรีภาพ ซึ่งจากการศึกษาพบว่า ชาวชุมชนมีความสนใจที่ต้องการจัดทำแผนเพื่อการพัฒนาโดยต่อเนื่อง ยั่งยืน และทุกฝ่ายมีความเข้าใจ โดยมุ่งที่ความพยายามในการสร้างความเข้าใจกันได้ระหว่างผู้กรณี เพื่อนฝูง หรือญาติมิตร โดยเน้นที่การพึ่งผู้อาวุโสหรือผู้นำชุมชนช่วยไกล่เกลี่ยเพื่อพยายามลดเหตุการณ์ที่ก่อให้เกิดความวุ่นวายและตัดสินใจคดีขึ้นศาล โดยพยายามทำแผนการพัฒนาต่อกรณีพิพาทในระดับต่างๆ คือ

1) กรณีระหว่างบุคคล เช่น กรณีเด็กและเยาวชนทะเลาะวิวาท ซึ่งบางครั้งผู้ใหญ่ก็ผิดด้วย ก็ใช้วิธีให้กลุ่มแม่บ้านช่วยพูดให้ โดยบอกแม่ของเด็กและเยาวชนเหล่านั้นก็เกิดความเข้าใจกัน บางกรณีให้ผู้อาวุโสเป็นคนเจรจา โดยยึดหลักธรรมเป็นที่ตั้ง ซึ่งในส่วนของสามีภริยาทะเลาะวิวาทกัน ชาวชุมชนเห็นว่าเป็นเรื่องปกติ จะมีการไกล่เกลี่ยโดยผู้ใหญ่บ้าน ผู้เฒ่าผู้แก่ ชดใช้ค่าเสียหายเล็กๆ น้อยๆ ก็เลิกกันไปไม่ถึงโรงถึงศาล

“เรื่องที่ดินมันเป็นเรื่องของหลักฐานเอกสาร อย่างนี้เราช่วยไม่ได้ จึงต้องให้ศาลตัดสิน ตอนนี้อยู่ศาลอยู่ ยังไม่แล้ว”

“คิดคนเดียวก็รู้กัน ก็ให้คนอาวุโสใกล้เกลี่ยก็เลิกแล้วกันไป ได้ได้ดีได้กัน แม้แต่ผู้ใหญ่บ้านก็ไม่เคย เพราะผู้ใหญ่บ้านก็บอกว่าให้คนเฒ่าคนแก่ช่วยก่อน แล้วค่อยมาหาผู้ใหญ่บ้าน แต่ก็ไม่ได้ถึงสักที”

ส่วนเรื่องที่คิมนั้นชุมชนใช้วิธีให้กรรมการหมู่บ้าน คนเฒ่าคนแก่ ไปดูแล้วเจรจาใกล้เกลี่ยก็ไม่เกิด ปัญหา เว้นแต่ในกรณีเรื่องทางเอกสารหลักฐานก็ใช้กระบวนการทางศาล ซึ่งก็ไม่มีข้อพิพาทอื่นติดตามมา

และมีหลายกรณีที่ใกล้เกลี่ยได้ เช่น การลัก (ขโมย) ไม้ไผ่ในนา ก็ชดใช้ค่าเสียหายกัน โดยผู้นำชุมชน หรือคนเฒ่าคนแก่ ไม่เคยถึงโรงถึงศาลในความรู้สึกของชาวบ้าน

2) กรณีระหว่างครอบครัว ในชุมชนเพี้ยฟานมีน้อยมาก แต่ก็มีการทำแผนในลักษณะการเผื่อระวังปัญหา การให้ความรู้ในเรื่องสิทธิเสรีภาพปัญหาที่พบจึงมักเป็นการเข้าใจผิดกัน ส่วนใหญ่จะคุยกันเอง โดยมีผู้อาวุโสมาใกล้เกลี่ยจนเรียบร้อย

3) กรณีระหว่างคุ้มหรือระหว่างกลุ่ม ไม่ปรากฏในชุมชน ที่ผ่านมาใช้การป้องกันการขัดแย้งหรือพิพาท โดยยึดกฎระเบียบหมู่บ้าน โดยผู้ใหญ่บ้านประกาศเสียงตามสายเป็นประจำ โดยการพัฒนาสิทธิเสรีภาพนั้นมุ่งที่การพัฒนาแกนนำและการเผยแพร่ความรู้เข้าไปในกลุ่มต่างๆ

4) กรณีระหว่างหมู่บ้าน ชุมชนเพี้ยฟานมีกรณีดังกล่าวนี้เพียงเรื่องเยาวชนทะเลาะกัน ซึ่งชุมชนก็ใช้วิธีใกล้เกลี่ย บางครั้งเสนอในที่ประชุมกำนันผู้ใหญ่บ้าน และให้เด็กและเยาวชนที่กระทำความผิดยอมรับผิด ส่วนใหญ่ก็เรียบร้อย เว้นแต่กรณีเมื่อประมาณปี 2514 กรมพัฒนาชุมชนให้หนุ่มสาวทั้ง 2 บ้านที่มีข้อพิพาทกันไปเข้าค่ายอบรมอยู่ด้วยกัน กินด้วยกัน ทำงานร่วมกัน รับผิดชอบร่วมกัน บ่อยๆ ครั้งก็เลยติดกันผูกพันกัน และในชุมชนได้ใช้วิธีการป้องกันการวิวาทขัดแย้ง โดยการแข่งกีฬาร่วมกัน ทำให้สามัคคีกัน ซึ่งการทำแผนพัฒนาในส่วนนี้ของชุมชนนั้นได้ใช้วิธีการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ระหว่างชุมชน มีการเผยแพร่ความรู้ในลักษณะให้แกนนำชุมชนได้แวะเวียนไปเยี่ยมชม ให้ข้อคิดข้อเสนอแนะเป็นประจำซึ่งชาวชุมชนทราบดีว่าความต่อเนื่องและการขยายกิจกรรมด้านสิทธิเสรีภาพ และความเป็นชุมชนสมานฉันท์มีประโยชน์ เพราะจะส่งผลในด้านความยุติธรรม ความถูกต้อง และเท่าเทียมกัน

จากข้อมูลดังกล่าวในขั้นต้นสามารถสรุปได้ว่า ชาวชุมชนเพี้ยฟานมุ่งแก้ไขปัญหาคำถามในด้านต่างๆ ตามศักยภาพที่มีรวมถึงความพยายามในการพัฒนาและขยายกิจกรรมขององค์กรชุมชนให้เกิดความเข้มแข็ง สามารถพึ่งตนเองหรือกลุ่มได้เป็นอย่างดี ทั้งนี้ชาวชุมชนยังคงมีการรับรู้ได้ในสถานะของปัญหาต่างๆ ซึ่งมีการยอมรับถึงสถานะที่บางส่วนยังไม่เอื้ออำนวยในปัจจุบัน ซึ่งก็พยายามสร้างสมประโยชน์ และนำภูมิปัญญาท้องถิ่นที่มีอยู่แต่ดั้งเดิมมาใช้ประกอบการพิจารณาเสมอ จึงสามารถสังเกตเห็นได้ในขบวนการของการค่อยเป็นไปและค่อยลดความรู้ ประสิทธิภาพได้ภายใต้สถานะที่เป็นข้อจำกัดในปัจจุบัน ดังนั้น การทำแผนพัฒนาด้วยสิทธิและเสรีภาพ ในแนวทางของชุมชนต้นแบบสมานฉันท์นั้น หากชุมชนได้รับทราบแนวทางที่เหมาะสมกับชุมชนที่จะปรับใช้ได้ ก็มีความเชื่อมั่นได้ว่าชุมชนนี้จะสามารถปฏิบัติได้ตามแผนด้วยปัจจัยต่างๆ ของชุมชน

3.7 การสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ ของชุมชนเพี้ยฟานนี้ ชาวชุมชนมีกระบวนการเรียนรู้มาโดยลำดับ ซึ่งเป็นผลจากกระบวนการพัฒนาที่หล่อหลอมชาวชุมชนจากอดีตมาจนถึงปัจจุบัน โดยชาวชุมชนมีวิธีการจัดการที่แสดงความรับผิดชอบต่อสาธารณะหลายประการ ซึ่งในประเด็นสำคัญ คือ ชุมชนมีศักยภาพในการรวมกลุ่มกิจกรรมภายในชุมชนมาก จากการวิเคราะห์พบว่าศักยภาพในการรวมกลุ่มกิจกรรมภายในชุมชนนั้นเริ่มเกิดจากสถานการณ์และปัญหา ตั้งแต่ในระดับปัจเจกจนถึงระดับชุมชนโดยส่วนใหญ่เริ่มจากการรับทราบข้อมูลต่าง ๆ แล้วนำมาพิจารณาการดำรงชีวิตด้วย

ตนเอง (self-sufficiency living) โดยมีกรอบความคิดการพึ่งตนเอง (concept of self sufficiency) ปรัชญาหรือชุดค่านิยมกับคนสนิท โดยใช้ความสัมพันธ์กับคนสนิท (partner relation) มีการประชุมลักษณะเสมือนเป็นการสร้างการสร้างความแบบ (formulation of model) โดยมีการการเปลี่ยนแปลง (exchange) สร้างภาระหน้าที่ (function) และการตกลงร่วมกัน (consensus) มีการการกระทำระหว่างกัน (interaction) โดยพยายามจัดปัญหาความขัดแย้ง (conflict) ในด้านต่าง ๆ โดยมีการพิจารณาเพื่อที่จะต้องการออกจากสถานการณ์ (want to get out of the situation) ที่ไม่ต้องการหรือยังไม่พึงพอใจในห้วงระยะเวลานั้น ซึ่งชาวบ้านหรือองค์กรที่เกี่ยวข้อง ได้มีความพยายามในการที่จะสร้างความรู้สึกลักษณะความเป็นเจ้าของ (sense of belonging) ร่วมกัน และการสร้างให้สมาชิกเห็นโอกาส (opportunity) และช่องทางการบรรลุความปรารถนา (aspiration) ซึ่งแก่นนำพยายามสร้างแรงจูงใจ (motivation) และชี้ทางให้เห็นความสามารถ (ability) ของกลุ่ม รวมทั้งมีความพยายามในการสร้างมาตรฐานในการทำงาน (work ethics) อันเป็นกระบวนการจัดการภายในองค์กรชุมชนที่เอื้อต่อการสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ กล่าวคือ เป็นการเปิดรับความรู้ในเรื่องสิทธิและเสรีภาพของตนและบุคคลอื่นในการรวมกลุ่มกิจกรรมในลักษณะที่เป็นอัตโนมัติ โดยมีกระบวนการการปรับปรุงตนเอง และมีการเรียนรู้กฎเกณฑ์ต่างๆ ในลักษณะอ้อมๆ สามารถปรับวิธีคิด จนแก่นนำบางคนสามารถมีศักยภาพเป็นวิทยากรได้ ซึ่งนับว่าการสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ของชุมชนเพี้ยพานมีความพร้อมในการเป็นต้นแบบชุมชนสมานฉันท์ในระดับมาก

ชุมชนได้มีการหมั่นกำลังจากภายในเป็นหลัก แม้พบความขัดแย้งของบุคคล (individual conflict) มีบ้างพอควร แต่ความขัดแย้งระหว่างกลุ่ม (intergroup conflict) พบได้เฉพาะในกลุ่มเยาวชนเท่านั้น นับได้ว่าชาวชุมชนเพี้ยพานมีการบริหารในคราวที่มีความขัดแย้ง (management of conflict) ได้ค่อนข้างดี มีการติดต่อระหว่างกลุ่มภายในชุมชน (intergroup contacts) ด้วยการสื่อสารในรูปแบบต่าง ๆ โดยเฉพาะการร่วมปรึกษาหารือ เพื่อผสมผสานแนวความคิดและให้ได้แนวทางในการปฏิบัติหรือการแก้ไขปัญหาอย่างดีที่สุดกับส่วนรวมหรือคู่กรณี ซึ่งต่างฝ่ายต่างก็ยอมรับคำตัดสินหรือข้อคิดที่ตกลงกันได้เป็นเกณฑ์ ในลักษณะที่เรียกว่า " การลดราวาศอก " ซึ่งต่อมาภายหลังคู่กรณีก็มีความรู้สึกที่ดีต่อกันโดยมิได้ผูกพยาบาทอาฆาตกันต่อไป ซึ่งนับได้ว่าเป็นการกำหนดเป้าหมายร่วมกัน (determining a superordinate goal) เพื่อให้ชุมชนเพี้ยพานมีการพัฒนาโดยทุกกลุ่มมีส่วนร่วมในการปฏิบัติร่วมกันอย่างเป็นรูปธรรม ดังนั้น ชุมชนแห่งนี้จึงนับว่ามีประสบการณ์ตรงจากขบวนการใกล้เคียงที่มีอยู่เดิม ซึ่งได้สร้างความสมานฉันท์มาอย่างยาวนาน ซึ่งเป็นส่วนสำคัญที่ได้เสริมศักยภาพในการสร้างชุมชนแห่งการเรียนรู้ในรูปแบบชุมชนสมานฉันท์ได้เป็นอย่างดี

4. ข้อเสนอแนะ

4.1 การศึกษาเพื่อหารูปแบบมีความจำเป็นที่ต้องศึกษาถึงภูมิหลังหรือเหตุการณ์ ตลอดจนวาทกรรมของชุมชน ซึ่งต้องอาศัยระยะเวลาและความละเอียดในการวิเคราะห์ในเชิงมานุษยวิทยาเป็นอย่างมาก

4.2 คนในชุมชน โดยเฉพาะกลุ่มที่มีลักษณะเป็นแก่นนำหรือผู้นำมีหลายบทบาทภายในชุมชน ดังนั้น การศึกษาข้อมูลในลักษณะการแยกส่วนหรือแบ่งกลุ่มในมิติของลักษณะการดำเนินงานของกลุ่ม จำเป็นต้องมีความละเอียดรอบคอบ

4.3 ทีมผู้วิจัยที่ดำเนินงานควรมีความรู้ความเข้าใจในองค์ความรู้ ซึ่งเป็นองค์รวมของงานวิจัย ทั้งนี้สืบเนื่องจากปริมาณข้อมูลที่มีความจำเป็นต่อการศึกษารูปแบบมีเป็นจำนวนมาก หากแยกส่วนดำเนินการจะประสบปัญหาเป็นอย่างมากในการเรียบเรียง และกระบวนการในการวิเคราะห์ข้อมูล

4.4 ขั้นตอนในการสอบทานข้อมูลกับชุมชนนับว่ามีความสำคัญอย่างมาก ทั้งนี้เนื่องจากกระบวนการแลกเปลี่ยนเรียนรู้ในมุมมองที่แตกต่างกัน การสังเคราะห์ข้อมูลจึงอาจไม่สอดคล้องกันได้

4.5 ข้อมูลในชุมชนชนบทบางส่วนสามารถเบี่ยงเบน โดยเฉพาะกรณีที่มีการนำเข้าข้อมูลโดยกลุ่มแกนนำ ซึ่งสมควรที่ต้องมีการวิเคราะห์และหาจุดตรวจสอบในลักษณะคู่ขนานกันไป

4.6 กระบวนการยุติธรรม ควรพิจารณาการใช้ศักยภาพชุมชนในขบวนการไกล่เกลี่ยในรูปกฎหมายรองรับ เมื่อได้กำหนดรายละเอียดแนวทางความเป็นไปได้อย่างชัดเจน โดยเฉพาะกรณีข้อพิพาทต่างๆ ควรผ่านกระบวนการไกล่เกลี่ยระดับชุมชนก่อนที่เจ้าหน้าที่ด้านกฎหมายจะรับเข้าสู่กระบวนการยุติธรรม

4.7 ควรเพิ่มศักยภาพให้กับกฎ จารีต ประเพณี หรือข้อบังคับของหมู่บ้าน หากไม่ขัดต่อกฎหมายระบบใหญ่ ทั้งนี้เพื่อเชื่อมโยงความสัมพันธ์ในเชิงอำนาจให้กับขบวนการไกล่เกลี่ยในชุมชน

หนังสืออ้างอิง

สมศักดิ์ ศรีสันติสุข, สมจิต แคนสีแก้ว, สมคิด ทับทิม, และสำรวย แสงคารา. 2546. โครงการศึกษาและพัฒนา
ระบบคุ้มครองสิทธิและเสรีภาพ และการส่งเสริมการไกล่เกลี่ยระดับข้อพิพาท : กรณีศึกษาพัฒนาต้นแบบชุมชน
สมานฉันท์ ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ขอนแก่น : คณะมนุษยศาสตร์และสังคมศาสตร์ มหาวิทยาลัย
ขอนแก่น.

พลังภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาคลองแสนแสบ¹

Power of Local Wisdom for San-Saab Preservation

กนกรัตน์ ยศไกร

หากเอ่ยชื่อ"คลองแสนแสบ"หลายท่านคงเห็นภาพของคลองที่มีน้ำดำสนิทคลุ้งไปด้วยกลิ่นที่ไม่น่าจะจดจำไปอีกยาวนาน นั่นเป็นเพียงจากหนึ่งของคลองแสนแสบ ในเขตกรุงเทพฯ ชั้นนอก แต่อีกภาพหนึ่งกลับเป็นคลองที่สะอาด สงบและสวยงาม ผู้คนได้ใช้น้ำในการดำเนินชีวิต และเป็นที่พักพิงยามเหนื่อยล้าของชาวบ้านริมคลอง นั่นเป็นภาพที่พบเห็นได้ในเขตกรุงเทพฯ ชั้นนอกจนถึงจังหวัดฉะเชิงเทรา ดังบางตอนของนิราศชมแดน (คลองแสนแสบ) โดยธนู บุญยรัตพันธุ์²

“...ย่านเมือง มีนบุรี มีปลามาก	น้ำไหลหลากเลี้ยงสวนล้วนพุดชา
ยังปลูกข้าวสร้างตัวทำบ้านนา	ยอยกปลามีเรียงรายริมชายคลอง
เขามังหลักปักยอพอเหยียบยก	ยอกระดกปลากระโดดโลดหอยยอยของ
บนตาข่ายที่ชิงห้อยถั่วร้อยกรอง	ต้องแสงส่องเกล็ดปลาขาววับวาวแวว
ปลูกผักบุ้งเป็นแพแลพิเศษ	ผักกะเจตนมขาวยาวเป็นแถว

.....	
ถึง หนองจอก จอกแหนแลไม่เห็น	กลับกลายเป็นหญ้ามาขวางกัน
ลอยเป็นแพเจริญขึ้นทุกคืนวัน	ขยายพันธุ์เต็มห้วยหนองคลองบางบึง
อีกต้นอ้อล้อมประสมหญ้า	พืชนานาสองฝั่งธารดั่งม่านชิง
ลมพัดคลื่นซัดพัดตัวตึง	โยกโยนฝั่งร้ายระบ่ำไรไร...”

คลองแสนแสบผ่านร้อนผ่านหนาวมามาก จากที่มีความสำคัญเพื่อใช้เป็นเส้นทางขนส่งเสบียงอาหารให้แก่กองทัพในการไปสู้รบกับญวนและเขมร ต่อมาเมื่อประเทศชาติมีความสงบ คลองแสนแสบได้ใช้เป็นเส้นทางคมนาคมเพื่อการค้าขายที่สำคัญ ต่อมาถึงยุคที่"แสนแสบ"หมดความสำคัญลง เนื่องจากผู้คนหันไปใช้ถนนในการคมนาคมสัญจรแทนคลอง ผู้คนต่างหันหน้าบ้านเข้าสู่ถนนและหันหลังบ้านเข้าสู่คลองแสนแสบ นอกจากจะไม่ใช้ประโยชน์จากคลองแล้วยังใช้คลองเป็นที่ทิ้งสิ่งของต่างๆรวมทั้งน้ำเสียจากบ้านเรือนและชุมชน วิกฤตของคลองแสนแสบเห็นได้

¹ เนื้อหาในการเรียบเรียงเรื่อง "พลังภูมิปัญญาท้องถิ่นกับการรักษาคลองแสนแสบ" ได้มาจากงานวิจัยสองชิ้นที่ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) โดย กนกรัตน์ ยศไกรและคณะ ได้แก่ งานวิจัยเรื่อง "การพัฒนาคองแสนแสบด้วยการศึกษา : กรณีศึกษาเขตมีนบุรีและหนองจอก" (พ.ศ.2541-พ.ศ.2542) และงานวิจัยเรื่อง "การศึกษาเกี่ยวกับการสร้างจิตสำนึก : กรณีคลองแสนแสบ" (พ.ศ.2545-2546) รวมทั้งประสบการณ์การทำงานพัฒนาคองแสนแสบร่วมกับ "ชมรมรวมใจภักดิ์รักษาคองแสนแสบ" ตั้งขึ้นเมื่อ ปี พ.ศ.2537 โดยการนำของ ดร.โกวิท วรพิพัฒน์ ซึ่งปัจจุบันมีชื่อว่า "ชมรมรวมใจภักดิ์รักษาดินน้ำแม่ น้ำลำคลองและสิ่งแวดล้อม"

² ธนู บุญยรัตพันธุ์. "นิราศชมแดน (คลองแสนแสบ)". วัฒนธรรมสองฝั่งแคว้นคลองแสนแสบ. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏจันทรเกษม, 2537 : หน้า 10-15.

ชัดในเขตกรุงเทพฯชั้นใน แต่ในเขตกรุงเทพฯชั้นนอกเนื่องจากมีผู้คนไม่หนาแน่น สภาพของคลองในช่วงปี พ.ศ.2520 ถึง พ.ศ.2537 จึงมีสภาพของการมีผักตบชวาแน่นเต็มคลอง จนกระทั่งชาวบ้านเล่าให้ฟังว่า

“เด็กตกลงไปในคลองฯ ก็ไม่สามารถจะหาศพพบ เพราะมักดับชวาแน่นไปหมด”

ต่อมาชาวบ้านร่วมกับชมรมรวมใจภักดิ์รักษาลองແຂນແສบ (ปัจจุบันชื่อชมรมรวมใจภักดิ์รักษาดันไม้ แม่น้ำลำคลองและสิ่งแวดล้อม) โดยการนำของดร.โกวิท วรพิพัฒน์ ได้เริ่มมีการรณรงค์ให้มีการรักษาลองແຂນແສบให้สะอาด ซึ่งนับว่าเป็นพลังครั้งยิ่งใหญ่ที่ภาคประชาชน ภาครัฐ และภาคเอกชนได้รวมตัวกันพลิกฟื้นคลองແຂນແສบให้มีสภาพดีขึ้น โดยเฉพาะในเขตกรุงเทพฯ ชั้นนอก จะเห็นพลังสามเฝ้าในการพัฒนาที่ช่วยทำให้คลองແຂນແສบกลับมามีคุณค่าดั้งเดิม และด้วยพลังของภูมิปัญญาท้องถิ่นได้ช่วยทำให้เกิดการพัฒนาคลองແຂນແສบอย่างยั่งยืนได้เป็นอย่างดี ไม่ว่าจะเป็นพลังจากสถาบันศาสนาที่ส่งผลที่ความเชื่อที่ฝังแน่น ส่งผลต่อการสร้างจิตสำนึกสาธารณะของชาวบ้านริมคลองฯ นอกจากนี้พลังของความรู้ที่สั่งสมกันมายาวนานของชุมชนได้ถูกยกคุณค่า ด้วยการนำมาประยุกต์ใช้กับความรู้จากภายนอก ผ่านสถาบันการศึกษาที่อยู่ในชุมชนในรูปแบบของ"หลักสูตรท้องถิ่น"เพื่อการรักษาไว้ซึ่งทรัพยากรอันมีค่าของชุมชนริมคลองແຂນແສบ

ย้อนรอยอดีต เพื่อเข้าใจปัจจุบัน

“ลัทธิการฯ ๒๓๔๐ เดือนยี่ ขึ้น ๔ ค่ำ ปีระกา นพศก ระหว่างที่ประเทศสยามทำสงครามกับเขมรกับญวน การส่งเสบียงอาหารและการไปมาเนิ่นช้า ขัดขวางไม่ทันพระราชประสงค์ พระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พระยาศรีพิพัฒนรัตนราชโกษาธิบดีเป็นแม่กอง จ้างจีนชุดคลองตั้งแต่หัวนากไปถึงบางขนากเป็นทางยาว ๑๓๓๗ เส้น ๑๙ วา ๒ ศอก กว้าง ๖ ศอก ลึก ๔ ศอก ขุดอยู่จนศักราช ๑๒๐๒ ปีชวดโทศก จึงสำเร็จ สิ้นพระราชทรัพย์ ๕๐๔๐ บาท ตอนต้นเรียกว่าคลองแสนแสบตอนปลายเรียกว่าคลองบางขนาก ให้เป็นทางไปมาถึงกันในระหว่างกรุงเทพฯ กับแม่น้ำเมืองปราจีนบุรี”^๓

ประวัติศาสตร์ของคลองแสนแสบ เกิดขึ้นตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ.2367-2394) เมื่อโปรดฯให้ขุดคลองข้อมคลองพระโขนง เริ่มดำเนินการขุดใน พ.ศ.2360 พร้อมกันนั้นก็โปรดเกล้าฯ ให้ขุดคลองใหม่คือ คลองแสนแสบไปต่อคลองบางขนากและคลองนครเนื่องเขต (คลองท่าไข่) เพื่อเชื่อมแม่น้ำเจ้าพระยากับแม่น้ำบางปะกง และช่วยย่นระยะทางไปมาระหว่างเมืองปราจีนบุรี ฉะเชิงเทรา กับกรุงเทพฯ จุดประสงค์เบื้องต้นที่รัชกาลที่ 3 โปรดเกล้าฯให้ขุดคลองแสนแสบเพื่อสะดวกในการขนส่งเสบียงอาหาร และกำลังกองทัพจากกรุงเทพฯไปยังเขมรและญวนในการทำสงครามกับญวน ซึ่งกินเวลานานถึง 14 ปี ต้นคลองต่อจากคลองบางกะปิ ตรงแนวเขตเทศบาล

³ เกษตราธิการ, กระทรวง. ประวัติกระทรวงเกษตรราธิการ ๒๔๘๔. พระนคร : กระทรวงเกษตรราธิการ, 2484 : หน้า 16.

หลักเขตที่ 9 เขตบางกะปิ กรุงเทพมหานคร ผ่านเขตบางกะปิ เขตคลองสามวา เขตมีนบุรีและเขต หนองจอก ไปต่อกับคลองบางขนาก ที่ตรงคลองนครเนื่องเขต อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา คลองแสนแสบยาว 71.9 กิโลเมตร

จากการที่คลองแสนแสบมีความยาวไปถึงหัวเมืองใกล้เคียง จึงเชื่อประโยชน์ต่อกรุงเทพฯ ในด้านการปกครองหัวเมืองตะวันออกด้วย แต่ภายหลังคลองนี้ได้กลายเป็นเส้นทางเดินเรือไปมา ค้าขายที่สำคัญของราษฎร โดยเฉพาะตั้งแต่สมัยรัชกาลที่ 4 ซึ่งโปรดฯให้ขุดคลองผดุงกรุงเกษม และให้คลองแสนแสบสามารถติดต่อได้ทั้งคลองผดุงกรุงเกษมและคลองมหานาค ซึ่งเป็นย่าน การค้าทางน้ำที่สำคัญ ก็ยิ่งทำให้คลองแสนแสบเป็นเส้นทางคมนาคมทางน้ำที่สำคัญเพิ่มขึ้น จน กระทั่งรัชกาลที่ 5 โปรดเกล้าฯให้มีการขุดซ่อมและขยายคลอง เพื่อให้เพียงพอกับการใช้ ประโยชน์ของพลเมืองขณะนั้น

คลองแสนแสบเริ่มตั้งแต่ที่ใดและสิ้นสุดที่ใด จากการที่ชลธิรา สัตยาวัฒนา ได้ศึกษาชุมชน บ้านครัว ชาวจามมุสลิม ว่าตั้งอยู่ในเขตอำเภอคูสิต ริมคลองมหานาคและคลองแสนแสบ ใน บริเวณที่รู้จักกันในปัจจุบันว่าสะพานหัวช้างและเจริญผล ซึ่งอาณาเขตทิศใต้จดคลองมหานาค และกล่าวว่าเป็นส่วนหนึ่งของคลองแสนแสบ⁴ นอกจากนี้ อุมัร ดำริห์เลิศ กล่าวว่าบรรพชนบ้าน ครัวขุดคลองมหานาค ปี พ.ศ.2326 และต่อมาได้ขุดคลองแสนแสบได้ที่มีความยาวประมาณ 5.36 กิโลเมตร ซึ่งบรรพชนชาวบ้านครัวเล่าให้ลูกหลานฟังว่า “พวกปู่ย่าครั้งกระโน้น ถูกเกณฑ์แรงงาน ให้ขุดคลองช่วงนี้ ซึ่งแต่เดิมเป็นลำกระโดงเล็กๆคดโค้งไปตามธรรมชาติ การขุดคลองจึงขุดตาม สภาพลำกระโดงจนเป็นคลองที่เห็นในปัจจุบัน การเกณฑ์บรรพชนให้ขุดคลองเป็นการทดแทนกับ การได้ที่ดินอยู่อาศัยก็ได้...คลองแสนแสบได้จึงเป็นผลงานของบรรพชนที่บากบั่นกันมา...” ซึ่ง “จดหมายเหตุการอนุรักษ์กรุงรัตนโกสินทร์ พ.ศ.2525” สมัยพลเอกเปรม ติณสูลานนท์ เป็น นายกรัฐมนตรี ได้มีการชำระประวัติศาสตร์ โดยแต่งตั้งอนุกรรมการประมวลเอกสารรวม 30 ท่าน ผลสรุปได้ว่าคลองที่เชื่อมกับคลองมหานาคไปถึงบางกะปิเรียกว่า “คลองแสนแสบได้” นั่นเอง⁵

ส่วนประชาชนที่อยู่ริมคลองมหานาคต่อถึงคลองแสนแสบ ประกอบด้วย ลาว มอญ เขมร จีน ไทย ส่วนแขกประกอบด้วย แขกอาหรับซึ่งเป็นพ่อค้ามาค้าขายตั้งแต่สมัยกรุงศรีอยุธยา ย้าย

⁴ ชลธิรา สัตยาวัฒนา. “บทนำ : คุณค่าชุมชนบ้านครัว”. สืบสานตำนานบ้านครัว การต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน. งานวิจัยโครงการ “สิทธิชุมชน บ้านครัว : กรณีการสร้างทางด่วนทับชุมชน” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย”. สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.) และ มูลนิธิชุมชนเมือง, 2543 หน้า 4.

⁵ อุมัร ดำริห์เลิศ. “ประวัติศาสตร์ชาติบ้านครัว : ชุมชนท้องถิ่นดั้งเดิมคู่กรุงเทพฯ”. สืบสานตำนานบ้านครัว การต่อสู้เพื่อสิทธิชุมชน. งาน วิจัยโครงการ “สิทธิชุมชนบ้านครัว : กรณีการสร้างทางด่วนทับชุมชน” ซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของโครงการวิจัย “สิทธิชุมชนท้องถิ่น จากจารีตประเพณีสู่ สถานการณ์ปัจจุบัน : การศึกษาเพื่อแสวงหาแนวทางนโยบายสิทธิชุมชนท้องถิ่นในประเทศไทย”. สนับสนุนโดย สำนักงานกองทุนสนับสนุนการ วิจัย (สกว.) และมูลนิธิชุมชนเมือง, 2543 หน้า 60-63

บ้านเมืองกระจัดกระจายเพราะกรุงศรีอยุธยาแตก (หลักฐานที่มีปรากฏในฐานข้อมูลของมูลนิธิ อนุสรณ์ตระกูลกอดิรี เขตหนองจอก) แขวงจามนับถือศาสนาอิสลาม เชื้อสายผานเขมรอยู่แถว กิ่งเพชร รองเมือง ปทุมวัน อาชีพหลักคือทอผ้าไหม ทำเครื่องทองเหลือง นอกจากนี้ยังมี แขวงชา แขนงมลายู แขวงปัตตานี อยู่ริมคลองแสนแสบ ส่วนใหญ่อยู่แถบมักกะสันขึ้นไปถึงหนองจอก⁶

นอกจากนี้จากพบว่าชาวมลายูปัตตานีที่ถูกโยกย้ายไปอยู่มีนบุรีและหนองจอก เป็น บรรพชนพี่น้องเดียวกันกับชาวบ้านครัว เนื่องจากชาวบ้านครัวมีหลายชาติพันธุ์ ทั้งชาวจาม ชาว เขมร และชาวมลายูปัตตานี ดังนั้นจึงทำให้เห็นบรรพชนมุสลิมของชุมชนมาลูลิอิสลาม (ทราย กองดิน) เขตคลองสามวา (อดีตอยู่เขตมีนบุรี) และชุมชนศาลาแดง เขตหนองจอกและเขต กระทุ่มราย ได้ชัดเจนขึ้นว่าเดิมอยู่ที่เมืองปัตตานีซึ่งเป็นเมืองหลวงของอาณาจักรลังกาสุกะมีชื่อว่า "ปาตานีดารุสซาลาม" หรือ "ปัตตานีปือชา" มีกษัตริย์ชื่อสุลต่านอิสมาแอล ชาห์ มีมัสยิดชื่อว่า "มัสยิดป็นตุเกิบัง" (มัสยิดประตูลัย หรือมัสยิดกรือเระ) ปาตานีดารุสซาลามถูกรุกรานจากกองทัพ สยามหลายครั้ง ในปี พ.ศ.2329 จึงต้องเสียเมืองให้แก่กองทัพสยาม ต่อมาชาวเมืองมลายูปาตานี พยายามกอบกู้อิสรภาพหลายครั้ง แต่ก็ถูกกองทัพสยามไปปราบ และกวาดต้อนครอบครัวชาว เมืองเข้ามาเป็นบ่าวไพร่เชลยศึกสงครามในกรุงเทพฯ มี 3 ระลอกใหญ่ ได้แก่ สมัยรัชกาลที่ 1 (พ.ศ. 2328) สมัยรัชกาลที่ 2 (พ.ศ. 2364) และสมัยรัชกาลที่ 3 (พ.ศ. 2381) เป็นช่วงที่ผู้ว่าราชการต่าง หัวเมืองเข้ามากรุงเทพฯ ตนกูมเหหมัดสหัส ตนกูอับลุลละ หลานเจ้าพระยาไทร (ประจักษ์) ซึ่ง หลบหนีไปเป็นโจรสลัดอยู่ท้องทะเล ได้ยกทัพมาตีเมืองไทรบุรีและเมืองสงขลาไว้ได้ เมื่อชาวเข้ามา ถึงกรุงเทพฯพระบาทสมเด็จพระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว โปรดให้ผู้ว่าราชการเมืองกลับออกไปรักษา บ้านเมือง และเมื่อตีเมืองมลายูปัตตานีได้ จึงกวาดต้อนชาวมลายูปัตตานีเข้ามาไว้ในกรุงเทพฯ นับ จำนวนได้ 6,000 คน จึงจำเป็นต้องกระจายคนออกไปไม่ให้กระจุกตัวอยู่ในเขตพระนคร ซึ่งมี บ้านทึบในจดหมายหลวงอุดมสมบัติ ฉบับที่ 1 ว่า

"เมื่อเดือน 3 ขึ้น 10 ค่ำ เจ้าพระยาบดินทรเดชา (สิงห์) ได้ออกไปตรวจดูการขุดคลอง แสนแสบ.."

ในการนี้พิจารณาได้ว่า รัชกาลที่ 3 เสด็จทอดพระเนตรการขุดคลองแสนแสบ(เหนือ) โดย ทางเรือและผ่านคลองแสนแสบได้ จึงทรงทราบว่ามีชาวจาม เขมร และชาวมลายูปัตตานี ให้ไปตั้ง หลักแหล่งตามแนวคลองแสนแสบที่ขุดขึ้นในปี พ.ศ. 2380-2384 โดยชาวมลายูปัตตานีถูกกวาด ต้อนมาในปี พ.ศ. 2382 ซึ่งขณะนั้นอยู่ระหว่างการขุดคลองแสนแสบ การโยกย้ายราษฎรออกไป เพื่อแผ่ขยายความเจริญและทำให้เขตพระนครด้านทิศตะวันออกให้ขยายกว้างขวางออกไปด้วย⁷

⁶ ลักขณา ศกุนะสิงห์. "คลองมหานาคต่อคลองแสนแสบ". วัฒนธรรมสองฝั่งแคว้นคลองแสนแสบ. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏจันทรเกษม, 2537 : หน้า 24-28.

⁷ อ้างแล้ว, หน้า 57-59.

ดังนั้นกล่าวได้ว่าชุมชนมลายูอิสลามและชุมชนศาลาแดงที่ศึกษาเป็นชุมชนที่ได้มาตั้งรกรากในครั้งแรกอาจจะมารวมกันที่บ้านครัว ต่อมาจึงได้โยกย้ายมาอยู่บริเวณริมคลองแสนแสบตอนเหนือ ได้แก่ เขตมีนบุรี เขตหนองจอก (ซึ่งต่อมาเพิ่มเขตคลองสามวา และเขตกระทุ่มราย)

ต่อมาเมื่อ ร.ศ.126 (พ.ศ. 2440) พระบาทสมเด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเปิดทางรถไฟสายเหนือตั้งแต่ปากน้ำโพธิ์ เมืองพิษณุโลกสายตะวันออกถึงเมืองฉะเชิงเทรา ทำพิธีเปิดในบริเวณสถานีกรุงเทพฯ เสด็จแล้วเลยเสด็จไปประพาสเมืองฉะเชิงเทรา แล้วเสด็จกลับทางรถไฟเหมือนขาไป แต่เมื่อเสด็จไปประทับอยู่ที่เมืองฉะเชิงเทรา เกิดมีพระราชประสงค์จะทอดพระเนตรทางคลองแสนแสบ จึงโปรดเปลี่ยนเป็นเสด็จกลับทางเรือ ให้จัดกระบวนเรือที่จะเสด็จกลับขึ้นที่เมืองฉะเชิงเทราในครั้งนั้น รวบรวมเรือหลวงและเรือของผู้ไปโดยเสด็จบ้าง เรือของข้าราชการพื้นเมืองบ้าง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ประทับทรงเรือมาดยอดไชยาของสมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ เสนาบดีกระทรวงมหาดไทย เป็นเรือพระที่นั่งเสด็จกลับจากเมืองฉะเชิงเทราประทับแรมกลางทางสองคืน เสด็จกลับถึงกรุงเทพฯ เติมทรงจำนงพระราชหฤทัยจะให้เป็นอย่าง“ประพาสต้น” คือมิให้ผู้ใดรู้ว่าเป็นกระบวนหลวง เพื่อจะได้ทอดพระเนตรการในท้องที่ตามที่เป็นอยู่อย่างใด มิให้มีการเตรียม แต่เมื่อกำลังเตรียมกระบวนเรืออยู่นั้น ชาวแพรหลายไปได้บ้าง แต่ก็เป็นที่สำราญพระหฤทัย ซึ่งพบได้ในพระราชนิพนธ์ของพระองค์ดังนี้

“พอออกจากวัดปากบึงประเดี๋ยวก็เข้าแดนเมืองมีน คลองตอนนี้น้ำตาเป็นผู้ใหญ่ คือรากไม้เกาะยัดและมีต้นไม้ริมคลองมากขึ้น มีบ้านเรือนรายมาจนถึงหนองจอก เป็นหมู่ใหญ่ เรือนฝากระดานหลังโตๆ น้ำตาบางกอกออกไปถึง มีหลังคามุงกระเบื้องเฟลเรนโด เห็นวัดสักวัดเดียวเท่านั้น เพราะแถบนี้เป็นบ้านแขกคือ แขกพวกหลวงอุดมทีเดียวมิใช่อื่นไกลเลย เห็นกองข้าวลานนวดข้าวกำลังนวดอยู่บ้าง ร่องรอบแห่งความบริบูรณ์ปรากฏผิดกันกับข้างตอนฉะเชิงเทรา มาก ผัดตบชาวดำแล้วแต่ยังเหลือมากท่วทึง ในนาถ้าจะเล่นนกเห็นจะสนุกแน่ ตามริมคลองเลี้ยงเปิดไทย เปิดเทศ ไก่ นกพิราบตลอด..ไม่ช้านักผ่านบ้านแขกและสุเหร่าแขกอีกสองแห่ง..”

ซึ่งสุเหร่าหนึ่งที่กล่าวถึงอาจจะเป็นสุเหร่าทรายกองดินหรือมัสยิดมลายูอิสลามนั่นเอง ซึ่งปัจจุบันตั้งอยู่ที่เลขที่ 12 หมู่ 5 ถนนประชาร่วมใจ แขวงทรายกองดินใต้ เขตคลองสามวา หลังจากที่ยุทธนาของชุมชนมลายูอิสลาม ได้วางป่าจนเป็นทุ่ง และสมาชิกของชุมชนแห่งนี้ได้เริ่มจัดตั้งมัสยิดแห่งแรก โดยแปรสภาพบ้านไม้ที่มีผู้คิดให้ เป็นมัสยิด ใช้ประกอบพิธีทางศาสนาและเป็นศูนย์กลางประจำชุมชน ต่อมาในสมัยรัชกาลที่ 5 สมาชิกของชุมชนแห่งนี้ จึงได้มีมติที่จะสร้างมัสยิดเป็นอาคารปูนให้ถาวรจึงร่วมสามัคคีกันนำเรือบรรทุกทรายมากองไว้ เพื่อรอให้มีงบประมาณเพียงพอจะได้สร้างมัสยิดต่อไป กองทรายนั้นใหญ่ขึ้นทุกที กว่าจะได้สร้าง คนนั่ง

เรือผ่านไปมา มองเห็นกองทรายทุกครั้ง จึงเรียกติดปากว่า “ทรายกองดิน” และกลายมาเป็นชื่อของตำบลนี้และกลายเป็นชื่อที่ชาวบ้านเรียกสุเหร่าอีกด้วย เล่ากันว่าจากการที่รัชกาลที่ 5 ได้เสด็จประพาสต้นคลองแสนแสบดังกล่าวข้างต้น ครั้นผ่านมัสยิดสมาชิกของชุมชนได้เข้าเฝ้า พระองค์ทรงปฏิสังขรณ์กับประชาชนและรับสั่งว่าจะส่งทราบมาร่วมสมทบการก่อสร้างและต่อมาเจ้าหน้าที่ของพระราชวังได้นำทรายมามอบให้ตามที่ทรงรับสั่ง นอกจากนี้ในการก่อสร้างมัสยิดถาวรนี้มีผู้อุทิศไม้เป็นจำนวนมาก และบางท่านอุทิศบ้านทั้งหลังให้ ประมาณการมัสยิดหลังแรกมีอายุประมาณ 70 ปี และหลังปัจจุบันอายุประมาณ 80 ปี รวมประมาณ 160 ปี ซึ่งประชาชนที่สังกัดมัสยิดนี้เริ่มมีจำนวนมากขึ้น ปัจจุบันมีผู้นำศาสนา คือ อิหม่ามวินัย สะมะฮุน^๕

ส่วนอีกมัสยิดหนึ่งในชุมชนศาลาแดงอีกชุมชนหนึ่งที่ศึกษา มีชื่อว่ามัสยิดอาซานุดดิน (หรือสุเหร่าศาลาแดง) ตั้งอยู่ในเขตหนองจอก กรุงเทพฯ จดทะเบียนเมื่อ พ.ศ.2492 ซึ่งบริเวณที่ตั้งมัสยิดเป็นหมู่บ้านศาลาแดง ซึ่งเดิมเรียกว่า “ศาลาแดง” เพราะเป็นเขตติดต่อกับจังหวัดฉะเชิงเทรา ในการเสด็จประพาสต้นของรัชกาลที่ 5 บรรพชนเล่ากันต่อมาว่าพระองค์ได้เสด็จมาประทับ ปัจจุบันคงเหลือแต่ซากปรักหักพังของศาลาที่ประทับ ซึ่งอยู่ริมคลองแสนแสบเยื้องกับโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง นอกจากนี้มีประวัติของชุมชนคือ ประมาณ พ.ศ. 2460 อัลมัมรูน นายอับดุลเลาะห์ มาตั้งบ้านเรือนและประกอบอาชีพทำนา และดำรงตำแหน่งเป็นอิหม่าม ในปี พ.ศ.2492 จึงได้มีการจดทะเบียนมัสยิด และทำการโอนกรรมสิทธิ์ที่ดินให้เป็นของมัสยิด ให้ปลูกสร้างโรงเรียนประชาบาล (ปัจจุบันชื่อโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง) และสุสาน^๖ โดยในช่วงแรกมีลักษณะเป็นบาแลหรือเป็นเพิง ต่อมาเมื่อประมาณ 10 กว่าปีก่อนจึงรื้อและก่อสร้างเป็นอาคารถาวร ช่วงเวลาที่ทำวิจัย (พ.ศ. 2541-2546) มีอิหม่ามชื่อ สวัสดิ์ นิภาจี

กาลเวลาผันผ่าน กับสายน้ำที่เปลี่ยนแปลงไป

เมื่อย้อนอดีตพบว่าในเวลาที่ผ่านไปแต่ละช่วง คลองแสนแสบมีสภาพที่เปลี่ยนแปลงไป จากปี พ.ศ.2380-2520 ที่น้ำมีสภาพดีและมีคุณค่าต่อบ้านเมืองและผู้คน ต่อมาในปี พ.ศ.2520-2537 น้ำในคลองแสนแสบมีสภาพเน่าเสียหรือมีวัชพืชแน่นเต็มคลองและไร้คุณค่า เนื่องจากปัจจัยภายในชุมชน ที่มีวิถีชีวิตของคนริมคลอง การทำมาหากินที่สร้างมลภาวะให้แก่ น้ำ ขาดความเข้มแข็งในการจัดการทรัพยากรน้ำในคลองแสนแสบ โครงสร้างอำนาจและภาวะผู้นำไม่ช่วยให้เกิดการรักษาคลอง นอกจากนี้ปัจจัยจากภายนอกเป็นแรงขับที่สำคัญที่ทำให้เกิดการทำลายคลองฯ นั้นคือนโยบายการพัฒนาความเจริญเติบโตทางด้านอุตสาหกรรม มีการสร้างถนนเพื่อช่วยในการ

^๕ จันทรเกษม, สถาบันราชภัฏ. “เขตคามสุเหร่า”. วัฒนธรรมสองฝั่งแสนแสบคลองแสนแสบ. กรุงเทพฯ : สถาบันราชภัฏจันทรเกษม, 2537 : หน้า 58.

^๖ ช่างแก้ว, หน้า 57.

ขนส่งได้รวดเร็วและมากขึ้นทำให้ชาวบ้านทั้งวิถีการสัญจรทางน้ำมาเป็นทางบก มีการทิ้งของเสียลงในคลองแสนแสบจากโรงงานอุตสาหกรรม และจากบ้านพักที่มีการกระจุกตัวของในกรุงเทพฯ มากขึ้น เหล่านี้เป็นปัจจัยที่สำคัญที่ทำให้คลองแสนแสบมีสภาพทรุดโทรมลง

เมื่อถึงจุดต่ำสุดของคลองแสนแสบ ทำให้ชาวบ้านและผู้คนที่เคยฝังใจกับคุณค่าของคลองแสนแสบ อย่างอิหม่ามวินัย สะมะฮุน ผู้นำทางศาสนาอิสลามแห่งมัสยิดกมลาอิสลาม เขตมีนบุรี (ปัจจุบันเขตคลองสามวา) ได้ร่วมกับชาวบ้านก่อตั้งกลุ่มชาวบ้านขึ้นมา เพื่อรักษาคองแสนแสบด้วยการช่วยกันเก็บผักตบชวาทั้งหน้าบ้านของตัวและหน้ามัสยิด รวมทั้งใช้กลยุทธ์ที่ให้ทุกคนเห็นประโยชน์จากคลองแสนแสบ ด้วยการเลี้ยงปลาในกระชังและปลูกผักสวนครัวริมคลองฯ เป็นต้น นอกจากนี้ ดร.โกวิท วรพิพัฒน์ อดีตปลัดกระทรวงศึกษาธิการ (ปัจจุบันถึงแก่อนิจกรรม) ชาวฉะเชิงเทราแต่กำเนิดและใช้เส้นทางสัญจรทางน้ำด้วยเรือเมล์ล่องตามคลองแสนแสบเพื่อมาศึกษาที่กรุงเทพฯ มาโดยตลอด ความผูกพันกับสายน้ำแห่งนี้จึงมีมากเพียงพอที่จะลุกขึ้นมาเป็นแกนนำในการรื้อฟื้นคุณค่าของคลองแสนแสบ ด้วยการร่วมมือกับประชาคมผู้ที่รักในสิ่งแวดล้อมทั้งในภาคประชาชน ตัวแทนคือ อิหม่ามวินัย สะมะฮุน ภาครัฐ เช่น ตัวแทนจากสำนักการระบายน้ำ ตัวแทนกองทัพบกในสมัยนั้น รศ.ดร.ทองคูณ หงส์พันธุ์ อธิการบดีสถาบันราชภัฏจันทรเกษม (ต่อมาดำรงตำแหน่งเลขาธิการสภาสถาบันราชภัฏ ปัจจุบันถึงแก่อนิจกรรม) ตัวแทนกรุงเทพมหานคร เช่น หัวหน้าเขตมีนบุรี เขตหนองจอก และเขตคลองสามวา ฯลฯ ภาคเอกชน เช่น คุณชรรค์ชัย บุญปาน ตัวแทนจากหนังสือพิมพ์มติชน เป็นต้น หรือเรียกสามองค์กรที่ร่วมกันพัฒนาว่า “สามเสาของการพัฒนา”¹⁰

อย่างไรก็ตามผู้เขียนได้สรุปช่วงเวลาของการกลับคืนมาของคลองแสนแสบอยู่ในช่วงปี พ.ศ.2537- 2542 เนื่องจาก ปี พ.ศ. 2542 เป็นปีที่ผู้เขียนและคณะ ได้ทำวิจัยเรื่อง “การพัฒนาคลองแสนแสบด้วยการศึกษา : กรณีศึกษาเขตมีนบุรีและหนองจอก” มีจุดมุ่งหมายเพื่อศึกษาศักยภาพของชุมชน โรงเรียนและองค์กรภายนอกในการพัฒนาคลองแสนแสบ เพื่อศึกษาความร่วมมือระหว่างโรงเรียน ชุมชน และองค์กรภายนอก และเพื่อหาแนวทางที่เหมาะสมในการพัฒนาคลองแสนแสบอย่างยั่งยืน โดยศึกษาทั้งชุมชนและโรงเรียนในเขตมีนบุรี หนองจอก ศาลาครุและกระทุ่มราย ผลการวิจัยพบว่า ศักยภาพชุมชน โรงเรียนและองค์กรภายนอกอยู่ในระดับปานกลางถึงสูง ทั้งนี้เพราะชุมชนมีความสัมพันธ์ในลักษณะเครือญาติและแบบอุปถัมภ์ โดยชุมชนมุสลิมมีศาสนาเป็นเครื่องเกาะเกี่ยวสมาชิกด้วยการปฏิบัติศาสนกิจ ส่วนชุมชนกระทุ่มรายที่เป็นชุมชนเมืองทำให้ความสัมพันธ์ระหว่างชาวบ้านมีลักษณะต่างคนต่างอยู่ ชาวบ้านส่วนใหญ่ที่เป็นพุทธศาสนิกชนไม่เคร่งในศาสนา นัก ศาสนาจึงไม่ได้ใช้ในการดึงสมาชิกให้มาร่วมพบปะกัน ดังนั้นความ

¹⁰ กนกรัตน์ ยศโกรและคณะ. การพัฒนาคลองแสนแสบด้วยการศึกษา : กรณีศึกษาเขตมีนบุรีและหนองจอก. โครงการวิจัย ได้รับการสนับสนุนจากสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.), 2542, หน้า 6.

ร่วมมือของชาวบ้านในเขตเทศบาลอิสลาม เขตศาลาคูและเขตศาลาแดงที่นับถือศาสนาอิสลามจึงมีมากกว่าชุมชนกระทุ่มรายที่นับถือศาสนาพุทธ

ส่วนโรงเรียนที่ศึกษาทั้งหมดเป็นโรงเรียนระดับประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร พบว่ามีศักยภาพสูงในด้านที่มีบุคลากรครูที่มีความรู้ในระดับปริญญาตรีเป็นส่วนมาก มีความใกล้ชิดกับชุมชนในระดับสูง และมีความผูกพันกับคลองแสนแสบค่อนข้างมาก เนื่องจากยังใช้ประโยชน์ในการอุปโภคและการสัญจร แต่เมื่อเปรียบเทียบกับโรงเรียนมัธยม สังกัดกรมสามัญศึกษา พบว่าโรงเรียนที่ศึกษามีจุดอ่อนต่อการพัฒนาคลองแสนแสบคือ ขาดความคล่องตัวในการคิดสร้างสรรค์โครงการใหม่ๆหรือกิจกรรมใหม่ๆ ในการทำให้นักเรียนมีความผูกพันกับคลองแสนแสบ เนื่องจากไม่สามารถเสนอของบประมาณได้ และการดูแลเด็กระดับประถมศึกษาต้องมีความระมัดระวังมากกว่านักเรียนที่โตแล้วในระดับมัธยมศึกษา

องค์กรภายนอก แบ่งเป็นองค์กรของภาครัฐ ได้แก่ สำนักงานเขตกรุงเทพมหานครและสถาบันราชภัฏ ส่วนองค์กรเอกชน ได้แก่ ชมรมรวมใจภักดิ์รักษาดินไม้ แม่น้ำ ลำคลองและสิ่งแวดล้อม พบว่าศักยภาพขององค์กรทุกส่วนอยู่ในระดับสูง โดยมีจุดแข็งต่างกัน ดังนี้ สำนักงานเขตฯมีจุดแข็งเรื่องงบประมาณและบุคลากรที่มีความรู้ สถาบันราชภัฏมีจุดแข็งเรื่องบุคลากรที่มีความรู้และมีทักษะในการลงพื้นที่ ส่วนชมรมฯมีแนวคิดในการพัฒนาที่เน้นให้ประชาชนพึ่งตนเองซึ่งจะทำให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืนในที่สุด

แม้ว่า ชุมชน โรงเรียน และองค์กรภายนอกจะมีศักยภาพสูง แต่กระบวนการการทำงานร่วมกันกลับยังไม่มีประสิทธิภาพ เช่น กระบวนการโรงเรียน-ชุมชน ยังขาดการยอมรับในศักยภาพของชาวบ้าน และชาวบ้านเองก็ขาดซึ่งความมั่นใจในศักยภาพของตนเอง ในการที่จะร่วมกำหนดการศึกษาให้แก่ลูกหลานตัวเอง กระบวนการชุมชน-สำนักงานเขต เนื่องจากแนวคิดของภาครัฐยังเป็นแบบบนมาล่าง จึงมีลักษณะสั่งการและมีการให้เปล่า มากกว่าการกระตุ้นให้ชุมชนคิดเอง-ทำเอง โดยมีภาครัฐสนับสนุน วิธีการดังกล่าวจึงสร้างนิสัยให้ชาวบ้านเคยชินกับการพึ่งพิงมากกว่าพึ่งพาตัวเอง

นอกจากนี้ในเรื่องจิตสำนึกสาธารณะ ในภาพรวมพบว่าองค์กรต่างๆยังขาดซึ่งจิตสำนึกในการรักษาคคลองแสนแสบ ยังมีการทิ้งขยะ สารเคมีและน้ำเสียลงคลอง ขาดการร่วมมือกันในการทำ ความสะอาดเพราะคิดว่าเป็นหน้าที่ของภาครัฐ ส่วนความสัมพันธ์ในด้านการจัดการระหว่างกลุ่มที่รักษาคคลองและกลุ่มที่ไม่รักษาคคลอง พบว่าไม่มีการจัดการใดๆเพื่อการรักษาคคลอง ไม่ว่าจะเป็นเรื่องการตกเดือนหรือการให้ระเบียบข้อบังคับของชุมชน ส่วนในด้านการถ่ายโอนจิตสำนึกสาธารณะจากคนรุ่นเก่ามายังคนรุ่นใหม่ คนรุ่นเก่าแบ่งเป็นสองกลุ่ม ได้แก่ คนทั่วไปจะเน้นว่าคลองมีประโยชน์อย่างไร ในขณะที่อีกกลุ่มหนึ่งที่เป็นครูจะสอนถึงประโยชน์ของคลองและการเป็นทรัพย์สินส่วนรวมของคลองแสนแสบ

จากผลของการศึกษาในปี พ.ศ.2541-2542 นำมาซึ่งการวิจัยในช่วงต่อมาที่ตั้งคำถามการวิจัยว่า ทำอย่างไรจะทำให้โรงเรียน ชุมชน และองค์กรภายนอกที่มีพลังอยู่แล้ว ได้มีการร่วมกันทำงานในเรื่องการสร้างจิตสำนึกสาธารณะในการรักษาคคลองแสนแสบต่อไป¹¹ เพราะหากในอนาคตหากยังมีสภาพการใช้คลองอย่างทุกวันนี้ ต่อไปสภาพของคลองแสนแสบส่วนกรุงเทพฯชั้นนอกที่ยังติดอยู่ อาจมีสภาพเน่าเสียเหมือนกับคลองแสนแสบส่วนกรุงเทพฯชั้นในได้

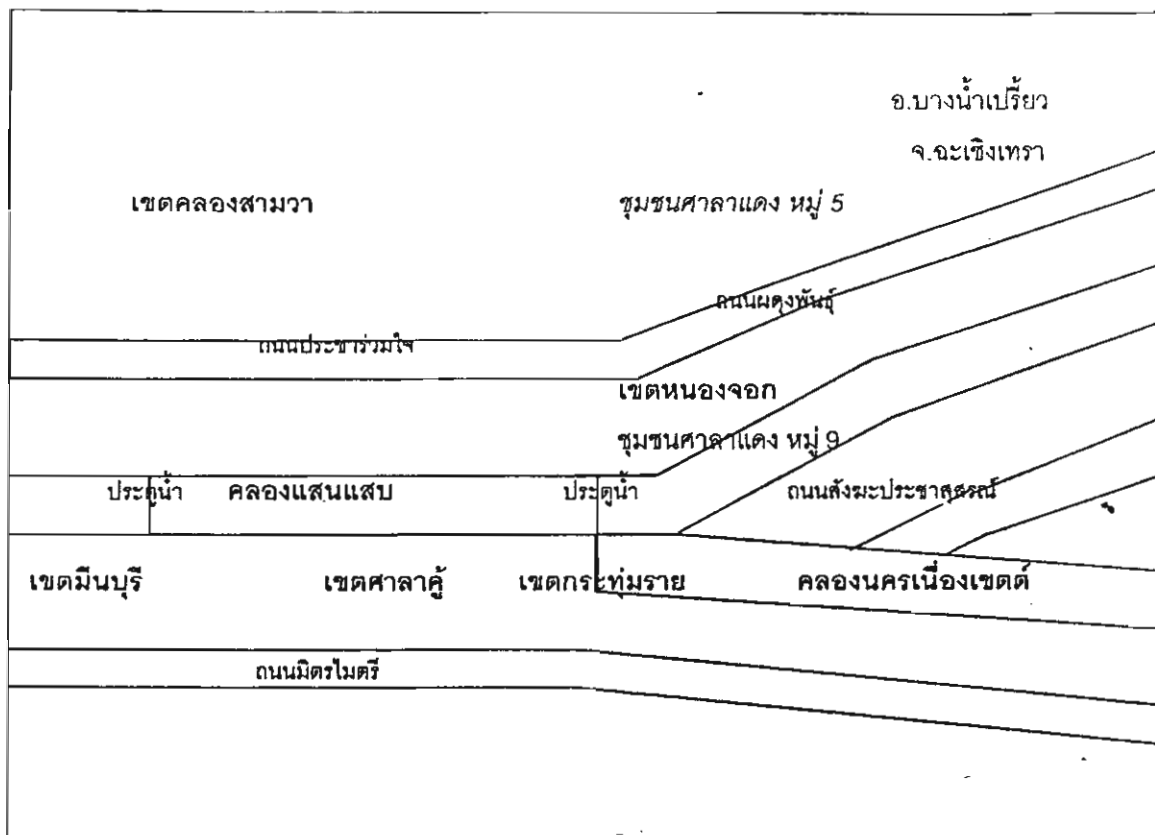
สองชุมชนริมคลองแสนแสบที่ศึกษา

การศึกษาต่อมาจึงต้องเน้นให้เห็นถึงพลังภูมิปัญญาในการรักษาคคลองแสนแสบ จึงเลือกชุมชนที่มีพลังชุมชนในการรักษาคคลองแสนแสบอย่างชุมชนกมลาไสย เขตคลองสามวา เพื่อถอดบทเรียนให้แก่ชุมชนอื่นๆ และเลือกชุมชนที่มีสภาพใกล้เคียงกับชุมชนกมลาไสยเพื่อศึกษาดูกระบวนการถ่ายโอนภูมิปัญญาระหว่างชุมชนกมลาไสยที่มีพลังชุมชนสูง กับชุมชนศาลาแดงที่เป็นชุมชนมุสลิมที่มีประวัติศาสตร์บรรพชนถูกกวาดต้อนมาจากมลายูปัตตานีเช่นกัน อยู่ริมคลองแสนแสบในเขตใกล้เคียงกันคืออยู่ทั้งเขตหนองจอกและเขตกระทุ่มราย เคร่งครัดต่อการปฏิบัติศาสนกิจเช่นเดียวกัน ส่วนการดูกระบวนการร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับชุมชน ด้วยแนวทางการวิจัยเชิงปฏิบัติการแบบมีส่วนร่วม ในขณะที่มีเวลาจำกัดเพียงหนึ่งปี จึงได้เลือกที่จะศึกษาความสัมพันธ์ระหว่างชุมชนศาลาแดงกับโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง เนื่องจากคลองในพื้นที่นี้ยังมีปัญหาจากการที่เกษตรกรปล่อยสารเคมี เช่น ยารักษาหอยเชอรี่จากที่นาลงคลองแสนแสบ โดยเน้นการสร้างจิตสำนึกให้เยาวชนคนรุ่นใหม่ ได้มีส่วนต่อการรักษาคคลองแสนแสบมากขึ้น¹²

ก่อนอื่นเพื่อให้เห็นภาพของชุมชนศาลาแดงและชุมชนกมลาไสย ซึ่งต่างอยู่ริมคลองแสนแสบเหนือด้วยกัน จึงแสดงด้วยแผนที่ของชุมชนในภาพที่ 1 จะเห็นได้ว่าอยู่ในเขตพื้นที่ที่มีชุมชนศาลาแดง และชุมชนกระทุ่มรายที่เป็นชุมชนเมืองอยู่ก่อนที่จะถึง ชุมชนศาลาแดงที่ศึกษาซึ่งกินพื้นที่ทั้งเขตหนองจอก (ฝั่งซ้ายคลองแสนแสบ) และเขตกระทุ่มราย (ฝั่งขวาคลองแสนแสบ) ชุมชนศาลาแดงเป็นชุมชนที่อยู่ชายแดนของกรุงเทพฯ ซึ่งอยู่ติดกับเขตบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา นอกจากนี้พบว่ามิดถนนบางสองข้างของคลองแสนแสบ ฝั่งชุมชนกมลาไสย (ฝั่งซ้ายคลองแสนแสบ) มีถนนประชาร่วมใจ อีกฝั่งหนึ่งเป็นถนนมิตรไมตรี ส่วนชุมชนศาลาแดงมีถนนผดุงพันธุ์ และถนนสังฆะประชานุสรณ์ ขนาบข้างคลองแสนแสบ นอกจากนี้มีประตูน้ำสองจุด จุดแรกกันระหว่างเขตมีนบุรีกับเขตบางกะปิ จุดที่สองกันระหว่างเขตกระทุ่มรายและเขตหนองจอก

¹¹ อ้างแล้ว, บทคัดย่อ.

¹² กนกรัตน์ ญะไกรและคณะ. การสร้างจิตสำนึกด้วยการศึกษา : กรณีคลองแสนแสบ. โครงการวิจัย โดยการสนับสนุนของสำนักงานกองทุนสนับสนุนการวิจัย (สกว.). 2546.

ภาพที่ 1 แสดงชุมชนที่ศึกษาริมคลองแสนแสบ ได้แก่ ชุมชนกมลลือสลาม เขตคลองสามวาและชุมชนศาลาแดงที่อยู่ฝั่งซ้ายคลองแสนแสบอยู่เขตหนองจอก ส่วนฝั่งขวาคลองแสนแสบอยู่เขตกระทุ่มราย

ชุมชนศาลาแดง

ชุมชนศาลาแดงมีอยู่สองหมู่ คือ หมู่ 5 เขตหนองจอก และหมู่ 9 เขตกระทุ่มราย โดยมีคลองแสนแสบกั้นกลาง ซึ่งโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง ตั้งอยู่ที่หมู่ 5 แขวงหนองจอก เขตหนองจอก ส่วนชาวไทยมุสลิมส่วนใหญ่จะตั้งบ้านเรือนที่หมู่ 9 เขตกระทุ่มราย ตั้งบ้านเรือนอยู่ใกล้ๆกันมีสะพานไม้ขนาดเล็กสำหรับคน และรถมอเตอร์ไซด์และสามล้อเชื่อมระหว่างสองฝั่งคลองแสนแสบ ส่วนชาวไทยพุทธจะตั้งบ้านเรือนค่อนข้างไปทางชายแดนติดกับอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา บ้านเรือนตั้งห่างๆกันเนื่องจากมักตั้งบ้านเรือนอยู่ในที่นาของตน สถานที่สำคัญของชุมชนคือมัสยิดฮาซันุดดิน และโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดง

ลักษณะทางกายภาพของชุมชนศาลาแดง คือ ติดกับคลองแสนแสบตลอด 5 กิโลเมตร มีถนนมิตรไมตรีและถนนสุขุมวิทเลียบขนานคลองแสนแสบ ด้านทิศเหนือจดชุมชนกระทุ่มราย ทิศใต้จดคลอง 14 เขตติดต่อกับจังหวัดฉะเชิงเทรา มีประตูน้ำหนองจอกอยู่บริเวณคลอง 13 เพื่อกันไม่ให้ น้ำจากแม่น้ำบางปะกงทะลักเข้าท่วมกรุงเทพฯในหน้าฝน ถัดจากประตูน้ำ

ขึ้นไป มีคลองแยกอีกสายหนึ่งคือคลองนครเนื่องเขตต์ ซึ่งไปสิ้นสุดที่ประตูน้ำท่าไข่ อำเภอเมือง จังหวัดฉะเชิงเทรา อีกสายหนึ่งจะออกไปสิ้นสุดที่ อำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทรา

จำนวนประชากรของชุมชนศาลาแดงมีประมาณ 1,200 คน นับถือศาสนาอิสลามร้อยละ 60 นับถือศาสนาพุทธร้อยละ 40 แต่ชาวไทยมุสลิมซึ่งส่วนใหญ่มีฐานะดีจะรวมตัวกันได้ดีกว่า ทำให้มีบทบาทในการพัฒนาชุมชนมากกว่าชาวไทยพุทธที่มีฐานะยากจน ส่วนใหญ่มักไม่มีที่นาเป็นของตนเอง

อาชีพของชาวชุมชนศาลาแดงส่วนใหญ่มีอาชีพทำนา รองลงมาเป็นการเลี้ยงสัตว์ ได้แก่ เป็ด ไก่ และมีการขุดบ่อเลี้ยงปลา นอกจากนี้คนหนุ่มสาวในชุมชนนี้จะเข้าไปทำงาน ในโรงงานอุตสาหกรรมย่านลาดกระบัง บางส่วนมีอาชีพรับราชการ ค้าขาย

การปลูกสร้างบ้านเรือนของชาวบ้านในชุมชนนี้ ส่วนใหญ่จะปลูกบ้านสองชั้น น้ำไม่เคยท่วมถึงตัวบ้าน ปริมออยู่แค่คลองเท่านั้น บ้านริมคลองส่วนใหญ่จะหันหน้าเข้าคลองและจะสร้างสะพานยื่นลงไปในน้ำ เพื่อสะดวกในการใช้ประโยชน์จากน้ำ บางบ้านมีคันยอไว้หน้าบ้านเพื่อจับสัตว์น้ำ

วิถีชีวิตของชาวบ้านค่อนข้างเรียบง่าย และมีปฏิสัมพันธ์ต่อกันฉันท์มิตร เนื่องจากอยู่ในสภาพแวดล้อมที่สงบ แม้ว่าชาวบ้านจะต่างศาสนากันแต่ก็มีความขัดแย้งกันน้อยมาก ส่วนการดำเนินชีวิตส่วนใหญ่ยังผูกพันกับสายน้ำในคลองแสนแสบเพราะยังไม่มีน้ำประปาใช้ มีบางบ้านที่มีฐานะเท่านั้นที่จะใช้น้ำบาดาล ประโยชน์ของน้ำในคลองแสนแสบที่มีต่อชาวบ้านคือ ชาวบ้านใช้ในการทำการเกษตร เลี้ยงสัตว์ จับสัตว์น้ำเป็นอาหาร (ในช่วงน้ำปริมาณน้อยจะใช้สูบน้ำหรือแห หากน้ำปริมาณมากจะใช้ยอและตาข่าย) นอกจากนี้ยังใช้ในชีวิตประจำวัน ได้แก่ ชำระร่างกาย ล้างภาชนะ ซักผ้า รดน้ำต้นไม้ เป็นต้น

ชาวไทยมุสลิมจะประกอบศาสนากิจที่มีสยิดฮาซันุดดินอย่างเคร่งครัด โดยจะทำการละหมาด 5 เวลา และที่สำคัญที่เป็นข้อบังคับคือการละหมาดทุกวันศุกร์ นอกจากนั้นมีการประกอบพิธีทางศาสนาทุกกิจกรรม ชาวบ้านร่วมกันตั้งโรงเรียนสอนศาสนาอิสลามให้กับลูกหลานของตนหลังใช้เวลาสำหรับการเรียนในโรงเรียนของภาครัฐ นอกจากนี้ยังร่วมกันสร้างศูนย์เด็กเล็กให้กับคนในชุมชนอีกด้วย โดยใช้ครูที่เป็นชาวบ้านด้วยตนเอง

ส่วนชาวไทยพุทธรวมตัวกันอยู่ถัดไปทางใต้ของชุมชน เนื่องจากไม่มีวัดในชุมชน ชาวบ้านจึงไปทำบุญที่วัดบึงทองหลางและวัดใหม่เจริญราษฎร์ ซึ่งอยู่ในเขตอำเภอบางน้ำเปรี้ยว จังหวัดฉะเชิงเทราซึ่งอยู่ใกล้เคียง นอกจากนี้พระจะออกบิณฑบาตทุกเช้าทางเรือจนมาถึงชุมชนนี้

สถานะพื้นฐานของโรงเรียนสุเหร่าศาลาแดงที่เป็นโรงเรียนระดับประถมศึกษา สังกัดกรุงเทพมหานคร มีนักเรียนประมาณ 300 คน ซึ่งนักเรียนส่วนใหญ่เป็นเด็กในชุมชนศาลาแดงถึงร้อยละ 90 ที่เหลือมาจากชุมชนละแวกใกล้เคียง นักเรียนนับถือศาสนาอิสลามร้อยละ 65 ศาสนา

พุทธร้อยละ 35 ส่วนครูในโรงเรียนมี 12 คน ส่วนใหญ่จบปริญญาตรี มีความสามารถในการสอนศิลปะและกีฬา ในด้านการบริหารโรงเรียน แม้จะเป็นโรงเรียนเล็กๆ แต่ได้รางวัลหลายรางวัล เนื่องจากผู้บริหารมีภาวะผู้นำสูง และมีทีมงานที่มีประสิทธิภาพ นอกจากนี้มีวิสัยทัศน์ของโรงเรียน ที่เน้นการรักษาสิ่งแวดล้อม ความร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับชุมชนคือมีกรรมการการศึกษาที่ช่วยกันหาทุนทรัพย์ให้โรงเรียน

ชุมชนมาลูอิสลาม

ชุมชนมาลูอิสลาม (ทรายกองดิน) เขตคลองสามวา อยู่ริมคลองแสนแสบเริ่มตั้งแต่คลองบริเวณที่ขนานกับห้วยถนนประชาร่วมใจ ยาวไปจนถึงชุมชนศาลาคู้ ยาวประมาณ 6 กิโลเมตร ชุมชนนี้มีสถานที่สำคัญคือ มัสยิดมามาลูอิสลาม โรงเรียนชาลีมูฮัมหมัด (โรงเรียนสอนศาสนาอิสลาม) ศูนย์เลี้ยงเด็กเล็ก สถานีนอนามัย ศูนย์อบรมวิชาชีพ ส่วนโรงเรียนสุเหร่าทรายกองดิน (อยู่อีกฝั่งหนึ่งของคลองแสนแสบ ในเขตมีนบุรี) เลี้ยวจากมัสยิดฯไปทางเขตศาลาคู้เป็นที่ตั้งบ้านเกษตรกรและกลุ่มแม่บ้านดีเด่น ที่ปลูกผักปลอดสารพิษ

ลักษณะทางกายภาพของชุมชนมามาลูอิสลาม มีทางเดินเท้าตลอดแนวลำคลอง บ้านพักในเขตใกล้มัสยิดจะสร้างติดๆกัน มีการสื่อสารด้วยเสียงตามสายแทบทุกหลังคาเรือน (ลำโพง 500 ตัว) ไกลออกไปจะสร้างห่างจากกันเล็กน้อย

ประชากรมีจำนวน 1,350 คน มีฐานะยากจนถึงระดับปานกลาง นับถือศาสนาอิสลามร้อยละ 94 นับถือศาสนาพุทธร้อยละ 6 ซึ่งมุสลิมทุกคนต้องสังกัดหรือเป็นสมาชิก (สัปบุรุษ) ของมัสยิด และต้องเสียค่าบำรุงมัสยิดเป็นรายปีๆละ 50 บาท ประชากรส่วนใหญ่มีอาชีพเกษตรกรรม และกสิกรรม เช่น ทำนา เลี้ยงวัว เลี้ยงไก่ เลี้ยงเป็ด เลี้ยงปลาในกระชัง คนหนุ่มสาวส่วนใหญ่ทำงานในนิคมอุตสาหกรรมบางชัน โรงงานชั้นโย ฯลฯ นอกจากนี้ยังมีอาชีพรับจ้าง ค้าขายและรับราชการอีกด้วย

การปลูกสร้างบ้านเรือนในชุมชนมักเป็นบ้านไม้สองชั้นยกพื้นสูงประมาณ 1-2 เมตร ใช้ได้ถุนบ้านเลี้ยงเป็ดและไก่ มีพื้นที่ว่างข้างๆบ้านพอสมควร

การคมนาคมส่วนใหญ่ใช้ทางรถเนื่องจากสะดวกสบาย ไม่ค่อยมีการใช้เรือ นอกจากเรือที่ชาวบ้านร่วมกันสร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นเรือท่องเที่ยวคลองแสนแสบ ส่วนระบบสาธารณูปโภคมีไฟฟ้าเข้ามาในชุมชนกว่า 30 ปีแล้ว น้ำที่ใช้ในการอุปโภคยังใช้น้ำจากคลอง ส่วนน้ำที่บริโภคใช้น้ำประปา น้ำบาดาลและน้ำฝน

วิถีชีวิตของชาวบ้านชุมชนนี้ เป็นชาวมุสลิมที่เคร่งครัดในการประกอบศาสนากิจมาก ดังนั้นวิถีชีวิตของชาวบ้านจึงยึดถือคำสอนของพระศาสดาเป็นสำคัญ มีชาวบ้านจำนวนมาก

ปวารณาตัวเพื่อทำงานรับใช้ศาสนา โดยการมาช่วยทำงานให้มีสติตามความถนัดของตนเองโดยไม่คิดค่าจ้างแต่อย่างใด

การใช้ประโยชน์จากคลอง ชาวบ้านจะหาปลาในลำคลอง ใช้การวางตาข่ายดักปลา การยกยอ การใช้สุมดักปลา เป็นต้น แต่ชาวบ้านจะมีกติการ่วมกันคือยกเว้นในเขตพื้นที่ห้ามจับสัตว์น้ำที่หน้ามัสยิด รวมทั้งช่วยกันเก็บผักตบชวาที่ผ่านหน้าบ้านตน

การพักผ่อนส่วนใหญ่ของชาวบ้าน คือการอยู่กับธรรมชาติริมคลอง ไม่ว่าจะเป็นนั่งเล่นที่ระเบียงหน้าบ้าน ทำน้ำ หรือสะพานไม้เล็กๆที่ยื่นไปในลำคลอง

ผลการวิจัยเรื่องการสร้างจิตสำนึกด้วยการศึกษา : กรณีคลองแสนแสบ สามารถดึงประเด็นในเรื่องพลังภูมิปัญญาท้องถิ่นในการรักษาคองแสนแสบได้ดังนี้

รู้ความหมาย รู้พลังภูมิปัญญาท้องถิ่น

พลังภูมิปัญญาท้องถิ่น มีความสำคัญต่อการรักษาคองแสนแสบเนื่องจากทำให้เกิดพลังชุมชนในการรักษาคองแสนแสบอย่างฝังแน่น อันเป็นผลให้เกิดการพัฒนาอย่างยั่งยืน เพื่อสร้างความเข้าใจให้ตรงกัน จึงขอกล่าวความหมายของคำว่า “พลัง” “ภูมิปัญญาท้องถิ่น” “การถ่ายทอดภูมิปัญญา” และ “การรักษา” ดังนี้

พลัง (Power) หมายถึงพลังที่นำมาใช้ในการพัฒนาซึ่งมีความหลากหลายทั้งในแง่ ในที่นี้กล่าวถึงพลังในทางสร้างสรรค์ เช่น พลังต่อผู้อื่น (Power to) ที่สร้างเสริมพลังของอีกฝ่ายให้มากขึ้น (Empowerment) เช่น พลังที่เกิดผู้นำทางศาสนาอิสลามในชุมชน ทำให้ชาวบ้านเกิดจิตสำนึกในการรักษาคองแสนแสบร่วมกัน หรือการที่ชมรมรวมใจภักดิ์ได้สร้างกลไกทำให้เกิดการเปลี่ยนแปลงในการรักษาคองแสนแสบ ทั้งในระดับภาครัฐและในระดับชุมชน นอกจากนี้ยังเป็นพลังร่วม (Power with) ที่เน้นกระบวนการคิดและแก้ปัญหาร่วมกัน หรือที่เรียกว่ามีจิตสำนึกร่วม (Collective Consciousness) เช่น กระบวนการร่วมมือกันของชาวบ้านด้วยกัน การร่วมมือระหว่างโรงเรียนกับชุมชน การร่วมมือระหว่างสามเสาของการพัฒนา คือ ภาครัฐ ภาคเอกชน และภาคประชาชน ท้ายสุดเป็นพลังจากภายใน (Power from within) หมายถึง ความเข้มแข็งทางจิตวิญญาณ (Spiritual Strength) และความเป็นเอกภาพ ทำให้เป็นมนุษย์อย่างแท้จริงที่มีการยอมรับและเคารพตัวเองและผู้อื่นด้วยความเสมอภาค ในที่นี้เป็นความเข้มแข็งทางจิตวิญญาณของมนุษย์ที่จะดำรงรักษาไว้ซึ่งธรรมชาติซึ่งชาวมุสลิมเชื่อว่าเป็นสิ่งที่พระเจ้าสร้างมา¹³

อย่างไรก็ตาม ดร.สีลาภรณ์ บัวสาย ได้สังเคราะห์งานวิจัยในชุดโครงการวิจัยเกี่ยวกับชุมชน ไว้ที่น่าสนใจว่า ปัจจัยและเงื่อนไขที่จะทำให้เกิดพลังท้องถิ่น ประกอบด้วย ฐานทรัพยากร คนหรือชุมชน ระบบความรู้ ระบบความเชื่อ ซึ่งมีกลไกจากกลุ่มกิจกรรมต่างๆและ

¹³ Jo Rowlands. Questioning Empowerment : Working with Women in Honduras. UK and Ireland : Oxfam, 1997 : pp. 9-13.